

UN CONJUNT CERÀMIC DE L'ÈPOCA BAIX-REPUBLICANA TROBAT A L'ESTABLIMENT IBÈRIC DE DARRÓ, VILANOVA I LA GELTRÚ

ALBERT LÓPEZ I MULLOR
XAVIER FIERRO I MACÍA

Durant la campanya d'excavació del 1990 al jaciment de Darró es van trobar dos dipòsits d'aigua bessons, abandonats i reblerts de terra cap a mitjan segle I a.C. A part de l'interès que tenen aquestes estructures per si mateixes i per a l'estudi de l'abastiment d'aigua del poblat, és destacable que les terres que les havien amortitzat contenien un bon nombre de ceràmica datable del c. 50 a.C.

És el primer cop que trobem ben estratificat un conjunt d'aquest període, el qual, a més, assenyala el començament de l'abandó definitiu del poblat. En conseqüència, estudiem des d'aquesta òptica les estructures que s'hi relacionen, a més d'analitzar detingudament les diverses produccions trobades, tant d'importació com ibèriques, pròpies d'uns anys en què no resulta fàcil seguir detingudament l'evolució d'aquestes classes de ceràmica.

UN CONJUNT CERÀMIC DE L'ÈPOCA BAIX-REPUBLICANA TROBAT A L'ESTABLIMENT IBÈRIC DE DARRÓ,⁽¹⁾ VILANOVA I LA GELTRÚ

CIRCUMSTÀNCIES DE LA TROBALLA

Les excavacions a Darró durant l'any 1990 es van dur a terme de setembre a desembre. En aquest cas no en van afectar cap estructura de la vil·la romana, on havíem treballat continuadament les campanyes anteriors, ja que vam voler aclarir algunes qüestions cronològiques referides a les estructures de la zona 0 del jaciment (figs. 1-2), i alhora eixamplar el sector excavat en aquest predi.

Tals qüestions romanien plantejades des de la intervenció d'urgència duta a terme l'any 1977 per membres del Centre d'Estudis de la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer (Ferrer, 1978). No hi ha dubte que aquells treballs van ser profitosos, i gràcies a ells vam encetar tot seguit les recerques sistemàtiques que encara continuen. De totes maneres, potser a causa de l'acció de les màquines que va determinar l'actuació, o potser perquè els resultats obtinguts no es van presentar extensament, teníem dificultats serioses per reconstruir la seqüència evolutiva de l'anomenada casa 1 (fig. 2).

De totes maneres, dins les ruïnes d'aquest habitatge hi havia una sèrie d'estrats intactes dipositats a la cambra 1A (fig. 3) Bo i que les capes superficials ja havien desaparegut, la qual cosa ens privava de poder determinar exactament el moment de l'abandó de les estructures ar-

quitectòniques, disposàvem de nivells que podien proporcionar informació sobre la vida de l'edifici. Així que el primer objectiu de la recerca va ser l'estudi d'aquests nivells. A més, per poder documentar l'abandó, si no de la casa pròpiament dita almenys de la rodalia, vam decidir d'estendre l'excavació cap a ponent, on hi havia una part del jaciment intacta, anomenada convencionalment sector 5 (fig. 2). En aquesta part també tractàvem d'esbrinar la funció i la cronologia de les canalitzacions relacionades amb una estructura semicircular d'ús incert (D) (figs. 3-4), descoberta el 1977.

La casa ibèrica núm. 1 (figs. 3, 5)

L'excavació de l'àmbit 1A, en els detalls de la qual no volem aprofundir ara, va palesar que la primera etapa d'ocupació d'aquell sector datava de mitjan segle IV a.C. i calia associar-la amb uns murets (u.e. 219-220), que havien format part d'una estructura més complexa arrasada posteriorment. La segona etapa d'ús, caracteritzada per la fundació de l'habitatge ibèric tardà que ens ha pervingut, tenia força paral·lelisme amb allò que vam descobrir a la casa 3, la construcció del costat (cf. López Mullor, Fierro, 1988, c, amb bibliografia anterior) amb el que compartia una paret mitgera (u.e. 5). Els treballs van palesar que, com suposàvem, els dos edificis s'havien bastit alhora, cap al començament del segle II a.C. (datació de la u.e. 217, el primer paviment col·locat). A més, vam documentar que, inicialment, les dues cases es comunicaven a través d'una porta oberta a la mitgera esmentada (u.e. 5), la qual comunicava les estances 1A i 3E. Pel que fa a la compartimentació interna d'1A en aquesta primera etapa de funcionament, sabem que s'utilitzava un envà en direcció nord-sud dividit en dos trams per una porta (u.e. 192, 218).

La tercera fase arqueològica localitzada (segon moment de la casa 1) es caracteritza per una transformació important: va desaparèixer la porta de ponent i, per tant, la comunicació amb l'habitatge 3, i se'n va obrir una de nova a llevant. També es va enderrocar l'envà nord-sud, i se'n va bastir un altre d'est a oest, només en la meitat occidental de la cambra. Tot això significa la relació del recinte amb les activitats que es desenvolupaven a ponent de la casa 1, segurament perquè aleshores va començar la utilització de les cisternes A1-A2 i del sistema de desguas-

sos i bassinyols de decantació trobats en el sector 5 (figs. 3-5). Els materials assenyalen que aquests esdeveniments van tenir lloc cap a final del segle II a.C.

La quarta fase és la més problemàtica perquè hi mancava l'estratigrafia contemporània, extreta el 1977. Només sabem que va ser paredada la porta occidental i que, de ben segur, s'hauria d'haver disposat un altre estrat, que nosaltres ja no vam veure *in situ*. Sembla, però, que es tracta d'una transformació semblant a l'esdevinguda a la casa 3, cap al 70 a.C., en anul·lar-se una gran part de la compartimentació interna. Pel que fa a l'abandó, el nivell que ho documentava també es va exhumar fa anys. De totes maneres, no creiem equivocar-nos en associar aquest procés amb el documentat en el sector 5, i més concretament en les cisternes. Segons el nostre parer, l'amortització d'aquestes instal·lacions tan vitals, esdevinguda, com veurem, cap al 50 a.C., indica el despoblament d'una gran part del nucli ibèric, inclosa la casa 1.

El sector 5 (figs. 3-5)

L'excavació d'aquesta àrea va abraçar la superfície compresa entre la casa 1, l'alineació del carrer ibèric i els límits meridional i occidental de la zona 0. Després d'extreure els estrats superficials moderns (u.e. 223-224), va aparèixer el perímetre de dues estructures de planta aproximadament rectangular situades al sud-oest del sector. La més occidental (A1) presentava el contorn complet, però en la de llevant (A2) hi mancava una mica, que deu ser sota la tanca sud d'aquesta part del jaciment. L'aparell de les construccions era el normal en les estructures ibèriques: de maçoneria sense treballar unida amb fang. La superfície irregular dels murs indicava que eren arrasats, almenys en part.

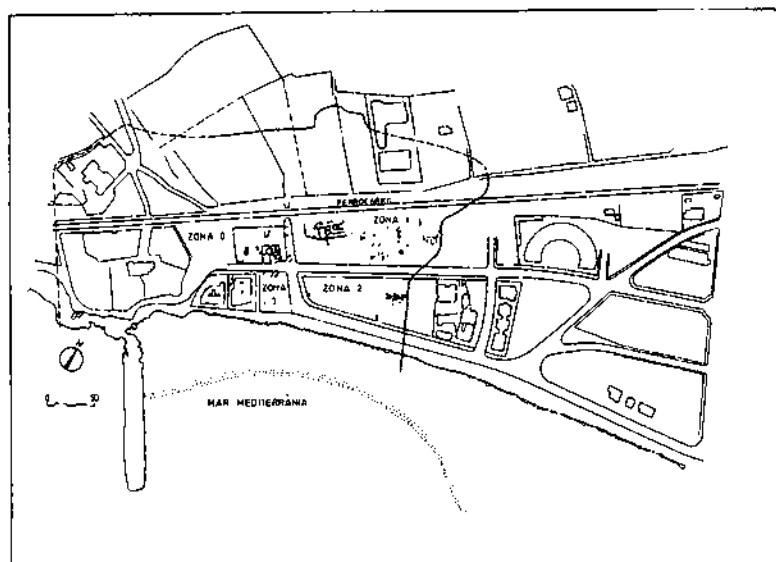
També gairebé sota de l'estrat superficial, van aparèixer les restes de tres canalitzacions (u.e. 231, 232, 246), que partien d'A2 i es dirigien cap a un element semicircular al·ludit més amunt (D: u.e. 247). Tot això ens va fer pensar que els recintes rectangulars podien haver estat cisternes o aljubs, i que les canalitzacions duïen l'aigua cap a diverses instal·lacions utilitzades per decantar-la, la més important de les quals era D. Aquesta identificació es va confirmar a mesura que la recerca avançava.

Un cop delimitada la planta d'aquests elements, va començar l'excavació de l'aljub A1. Pel que fa a la configuració, ens vam adonar que, per construir-lo, s'havia retallat el terreny natural, que en aquest sector es troba molt enlairat; tot seguit, el perímetre intern de la fossa obtinguda s'havia fòirat amb els murs descrits. Cal destacar que els aljubs es comunicaven a través de dos orificis oberts a la paret mitgera, un a l'extrem de tramuntana i l'altre més o menys al centre; també és probable que hi hagi un forat al mur sud d'A1, però és difícil de comprovar-ho perquè només coneixem un fragment molt petit d'aquest llenç.

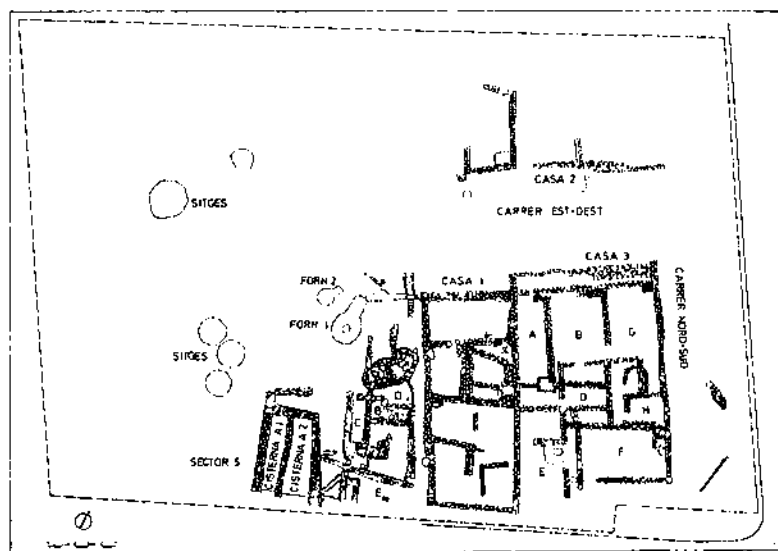
L'estratigrafia interior d'A1 era ben simple; es tractava d'un rebliment continu (u.e. 237), compost d'argiles, algunes pedres i una quantitat de material arqueològic considerable, comparada amb les poques peces que acostuma a donar l'interior de les cases ibèriques de Darró. Creiem que les pedres poden procedir de l'enderrocament dels murs de la cisterna, caiguts abans que fos amortitzada definitivament; la posició, en el fons del dipòsit, confirmaria aquesta hipòtesi. Les terres plenes de ceràmica vam considerar que s'hi havien abocat en un moment que l'estructura ja no s'utilitzava i es volia eliminar-la mitjançant la col·locació d'un rebliment. La cronologia de les peces cal situar-la cap al 50 a.C., però també s'ha de destacar amb èmfasi la localització d'una sèrie de vestigis que semblarien poc importants en un altre context; ens referim a fragments de *tegulae* i d'*opus signinum*, pobre en ceràmica i ric en calç. Aquestes troballes revesteixen un gran interès per a l'estudi del jaciment.

L'excavació d'A2 va donar un resultat gairebé idèntic a la d'A1 pel que fa a la tècnica constructiva de la cisterna, els materials apareguts (*tegulae* i *signinum* inclosos) i la cronologia. L'estratigrafia, però, era un xic més complexa perquè, malgrat que el rebliment del dipòsit era tot contemporani s'hi distingien dues capes (u.e. 239-240).

A llevant de les cisternes, es va trobar un sistema complex de canalització i decantació de les aigües. Començava amb tres canonades (o conductes) que sortien d'A2; la primera, més al nord (u.e. 231), era perpendicular a l'aljub, i de les altres dues, situades molt juntes, la més meridional (u.e. 246) també n'era de perpendicular, però la de tramuntana (u.e. 232) feia un angle d'uns 45° respecte a la paret del dipòsit. Les conduccions 231 i 232 es dirigien cap a un petit recinte rectangular (u.e. 247), que hem interpretat com a primer bassinyol de decantació, del qual deuria partir una altra conducció (que va ser impossible de localitzar, ja que l'estratigrafia en aquest indret era mancada de les capes més

Figura 1: Planta general del jaciment amb la nomenclatura de les zones d'excavació.

Figura 2: Plànol de la zona 0 del jaciment amb les denominacions convencionals utilitzades dins el text.

enlairades) que arribaria al recinte de decantació més gran (D: u.e. 274), descobert el 1977. D'aquest, finalment, sortia una darrera canonada, també localitzada aquell any (u.e. 275), que portava les aigües a un clavegueró o darrer sistema de filtratge situat en el carrer ibèric. La tercera canalització de les esmentades al començament (u.e. 246) no abocava les aigües cap aquest sistema, ja que es dirigia a un element (un altre lloc de decantació?) que deu restar sota el carrer modern, a migdia de la zona 0, fora del predi excavat fins ara.

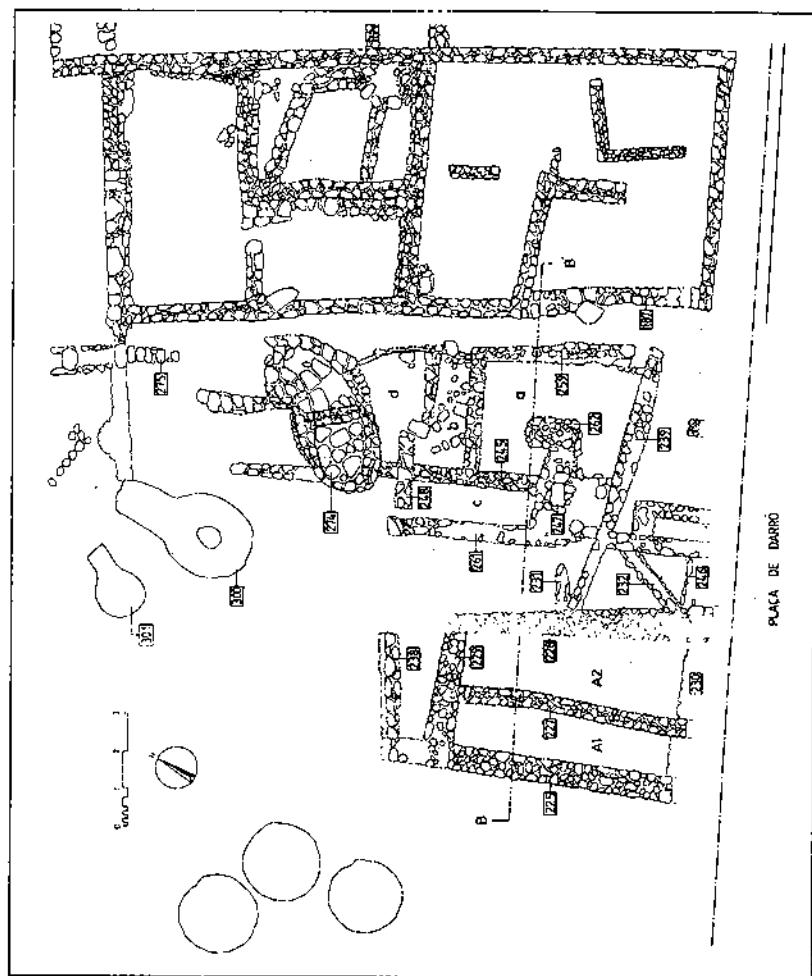
Totes aquestes estructures, incloses les que romanien al descobert (com ara D i la canonada que es dirigia al carrer antic: u.e. 275), es trobaven a sobre d'un sòl de terra batuda, la u.e. 244, que s'adossava al mur occidental d'A-2. Aquest terra s'ha de relacionar amb la construcció dels aljubs, de les canalitzacions i dels forns 300-301, descoberts també el 1977 a l'extrem de tramuntana del sector 5. Els materials que contenia aquest paviment ens fan situar el començament de l'ús de totes aquestes estructures cap al començament del segle II a.C.

Aquesta ràpida descripció de les troballes ens il·lustra sobre l'evolució del sector 5 del jaciment durant el període ibèric tardà, i la projecció de la successió descoberta, sobretot en les capes més enlairades, ajuda a una reconstrucció versemblant de l'estratigrafia desapareguda a l'estança 1A. D'aquesta manera, hem pogut confirmar, gràcies a les troballes dins aquesta construcció i a les del sector 5, que l'habitatge es va bastir a començament del segle II a.C. i, des de final de la mateixa centúria, va funcionar ensems amb les cisternes i el sistema de decantació. També hem establert una fase del c. 70 a.C., pròpia únicament de la casa, on és lògic que l'evolució interna fos més àgil —com també ho va ser a l'edifici núm. 3—, i, allò que és més important, hem pogut precisar l'abandó de l'habitatge i, en definitiva, de tota aquesta zona del jaciment ibèric, esdevingut cap al 50 a.C.

INTERPRETACIÓ

La troballa dels aljubs ajuda a solucionar diversos problemes plantejats d'antuvi. D'una banda, la identificació correcta de l'estructura D i de la canonada que en surt i s'endinsa en el carrer ibèric longitudinal, traçat pel davant de les cases 1, 2 i 3 (figs. 3-4). D'altra banda, la mateixa presència d'aquestes instal·lacions dona peu per formular dues hipòtesis

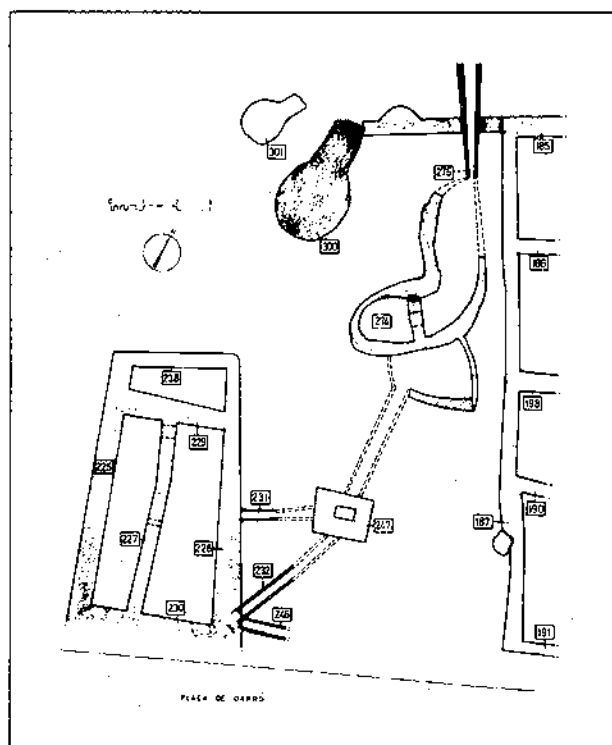

Figura 3: Planta del sector estudiat durant la campanya del 1990.

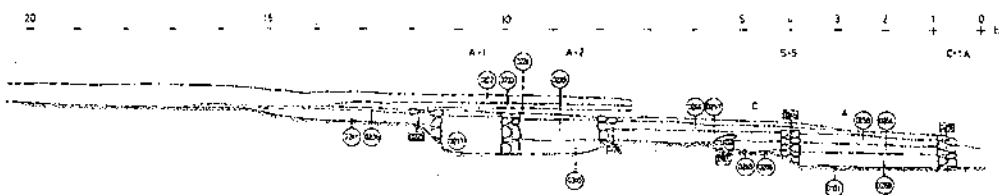
de treball: 1. Es tractava d'una instal·lació artesanal complexa, l'ús de la qual és problemàtic, perquè, per exemple, no té les traces d'haver servit per tractar-hi argiles emprades en els forns veïns, ja que llavors les basses foren molt menys profundes i la decantació es faria d'una altra manera; 2. Era un sistema d'emmagatzematge d'aigua per a aquest sector del poblat ibèric, ja que fins ara hem descobert diversos pous arreu del jaciment, però tots ells són de l'època Moderna, en què els predis de Darró es van posar en conreu o, més ben dit, es van conrear exhaustivament. La segona hipòtesi sembla la més convincent; l'únic entrebanc rau en la canonada que aboca les aigües al clavegueró del carrer. Com que nosaltres no vam excavar aquest darrer element, no podem fer-nos una idea clara del funcionament. En tot cas, creiem que potser recollia les aigües sobrants del procés de purificació, encara que aquesta teoria l'hauréu de comprovar en treballar a la resta del carrer, sortosament intacta.

En el terreny de la cronologia, el rebliment dels aljubs pot ser la clau per esclarir dues qüestions alhora: l'abandó de l'establiment ibèric i la fundació de la vil·la romana. L'abandó del nucli original no l'havíem pogut fixar mai amb precisió. En els recintes estudiats fins ara, els estrats d'amortització o bé havien desaparegut el 1977 per l'acció de les màquines (és el cas d'una part de la zona 0), o bé havien estat molt pertorbats per estructures imperials com ara tombes o construccions, o simplement no hi eren. Les úniques excepcions d'aquesta norma eren els forns, però els rebliments respectius no donaven materials d'importació. D'aquesta manera, tot el que es podia establir era la data de la darrera fase constructiva, proporcionada per les ceràmiques procedents de les parets de tàpia caigudes o per la preparació dels paviments més tardans, la superfície dels quals sempre apareixia neta. Amb aquestes informacions, només sabíem que, després del 80-70 a.C., moment de la darrera fase edificia ibèrica, s'havia produït un abandó que, en tot cas, no havia estat gens violent, sinó més aviat lent i pacífic.

Quant a la fundació de la vil·la romana, també teníem poques dades, perquè les úniques estructures del moment inicial que coneixíem eren els forns d'àmfores (i de ceràmica comuna). L'excavació havia donat molt poc material, i amb prou feines se'n podia precisar les dates de l'abandó i la del funcionament ple, però no la de fundació, encara que la tipologia de les àmfores suggeria que les instal·lacions podien haver començat a utilitzar-se cap al 30 a.C.

Figura 4: Plànol esquemàtic de les cisternes A1-A2 i del sistema de canalitzacions i bassinyols annexes.

Figura 5: Secció estratigràfica est-oest del sector 5 amb indicació de les principals unitats esmentades al text.

Gràcies als nous descobriments, podem suposar que, cap al 50 a.C., el poblat ibèric era pràcticament abandonat, ja que es permetia d'abocar deixalles en unes estructures tan vitals com les cisternes, sense cap intenció de modificar-les o construir-hi a sobre, simplement perquè ja no es feien servir. D'altra banda, cal plantejar-se qui abocava aquestes deixalles. Si els *ibers* havien marxat tots, ja no en tenien l'oportunitat; si els *romans* havien vingut, és que ja funcionava la vil·la. Nosaltres pensem que, efectivament, una part dels *ibers* ja havia marxat perquè el poblat que es va remodelar al segle II a.C. havia de tenir un nombre relativament gran d'habitants. S'ha de considerar, però, que el reblliment de les cisternes, a part de la ceràmica d'importació, contenia moltes peces ibèriques, així com unes poques *tegulae* i uns fragmentets de *signinum*. Tot això ens fa pensar que els *romans* no van *venir*. Més aviat, es va produir un procés, documentat en altres llocs i que nosaltres mateixos hem confirmat en excavacions recents (vil·les de Castelldefels, Sant Boi de Llobregat, Calella, Tossa): en acabar el paper de *centre comarcal* que tenia el poblat ibèric, desplaçat per la nova hegemonia de les ciutats romanes en tots els ordres, en aquest cas per *Tarraco* (aquesta teoria, darrerament molt popular, ja la vam proposar a López Mullor, 1986), una part de la població se'n va anar, però una altra part va restar en el mateix lloc, i s'hi va —diguem-ho com es diu ara— *reconvertir* per fundar una vil·la. D'aquesta manera, els *ibers* de Darró van esdevenir *romans* entre els anys 50-30 a.C., encara que segurament un veritable romà devia ser l'amo de la nova explotació (almenys ho era al segle II d.C., segons l'epigrafia, cf. Castellano, 1986). Les ruïnes humils de les cisternes són, així, el testimoniatge d'un canvi tan important en la manera de viure d'unes persones, que fins i tot ha fet que nosaltres els haguem canviat el gentilici.

ELS MATERIALS

La majoria dels conjunts ceràmics trobats a les diverses fases descrites els hem donat a conèixer en ocasions anteriors (López Mullor, 1986; *Id.*, 1989a, *Id.*, 1989b; López Mullor, Fierro, 1988b, *Id.*, 1988c), però la novetat d'aquesta darrera campanya rau, precisament, en el fet d'haver-se descobert una sèrie extensa de materials que daten l'època de l'abandonament definitiu de les estructures. Fins avui, totes les àrees ibèriques excavades en el jaciment presentaven els paviments de la

darrera fase edilícia completament nets, coberts per l'enderroc de les parets de tàpia, amb la qual cosa només sabem que, cap al 70 a.C., el poblat havia experimentat l'última empena econòmica capaç de propiciar construccions noves o l'arranjament de les antigues.

Ara, gràcies a les nombroses ceràmiques trobades dins els aljubs A1-A2 i a les poques peces de la capa d'abandó descoberta sobre les estructures del sector 5, ja sabem amb seguretat quan es va abandonar l'establiment cossetà i, potser, quan començà a funcionar la vil·la romana, el primer edifici de la *pars urbana*, de la qual tampoc no s'ha trobat fins ara (la residència excavada en les campanyes anteriors es va bastir cap a començament del segle II d.C.: López Mullor, Fierro, 1989). És per això que, atesa la importància d'aquestes troballes dins la cronologia del jaciment, farem una aproximació a les peces més significatives: les del reblliment de les cisternes.

Aquesta primera aportació a un conjunt de ceràmiques de l'etapa ibèrica del jaciment, que pensem ampliar durant les properes *Jornades* mitjançant un estudi general dels materials, es refereix essencialment a les peces que hem utilitzat per datar els nivells que emplenaven i amortitzaven els aljubs. Per això hem posat l'èmfasi en els materials d'importació, encara que presentem una mostra significativa de productes locals. Pel que fa als paral·lels, a fi de no allargar massa aquest article, hem preferit esmentar només alguns jaciments o conjunts de cronologia semblants, situats en una àrea relativament propera. Dis-sortadament, es trobaran a faltar més estacions cossetanes, però la manca de nivells del període que ens ocupa i, en general, de publicacions completes ens obliga a deixar-les una mica de banda.

Ceràmica de vernís negre anterior a la campaniana (lâm. III. 11-12)

Dins el conjunt es van trobar alguns fragments fora de context. La majoria no els hem inclòs a les làmines, però hem cregut il·lustratiu de presentar les ceràmiques àtiques i protocampanianes per completar les dades sobre els productes més antics arribats al jaciment. Destaquem, en primer lloc, una peça de la forma Lamboglia 42/Morel 4271/Shefton Cástulo-Cup, datada del segle IV a.C. (lâm. III. 12), de la qual es van trobar dos exemplars gairebé sencers al mateix jaciment de Darró (Trías,

1967: 273-274, fig. CXLIV. 2-3), començament s. IV a.C.) i un fragment de ceràmica protocampaniana —probablement del taller de Roses— de la forma Lamboglia 27/ simil Morel 2243, datada del segle III a.C. (lám. III. 11), un paral·lel proper procedeix de les excavacions de la ciutadella de Roses (Sanmartí, 1978: lám. 84.1518).

Ceràmica campaniana (làms. I, II, III. 1-10)

La sèrie trobada d'aquest material és composta per peces de les classes A i B, les quals pertanyen a la baixa època de les dues produccions, sobretot de l'A. Les formes són més aviat reiteratives, per la qual cosa només presentem els exemplars més ben conservats de cada tipus. Pel que fa als paral·lels, hem triat alguns conjunts significatius, bàsicament rossellonessos i provençals, molt ben estudiats, la data dels quals s'acosta de prop a la que hem establert per al reblliment de les cisternes. Per tal que l'exposició sigui més entenedora, enumerarem els paral·lels a continuació de les indicacions dels tipus trobats.

Campaniana A (lám. I)

Forma Lamb. 5-7/ Mor. 2252 (lám. I. 1-4)

Sauveterre (Barruol, Sauzade, 1969: 80-82, 90-60 a.C.), Empúries (Sanmartí, E., 1978: 299-300, 80/70-50/40 a.C.), L'Ermitage (Dedet, 1978: 90-95, tercer i segon quart s. I a.C.), Cambroux (*Ibid.*: 95-96, mitjan s. I a.C.), Combas (*Ibid.*: 96, mitjan s. I a.C.), Saint-Remy-de-Provence (Arcelin, P.; Arcelin, Ch., 1975: tomba 11, 125, mitjan s. I a.C.), Colombes (Dedet, Py, Michelozzi, 1974: 85-100, tomba 5, 60-25 a.C.), Aramon (Dedet, Py, 1978: tomba 6, 117, segon i tercer quart s. I a.C.), Les Castels (*Ibid.*: 117-119, segon i tercer quart s. I a.C.), La Cloche (Arcelin, Chabot, 1980: 142-144, nivell IIb, 60-50 a.C.), Marroniers (Dedet *et alii*, 1978: tomba 21, 108, segona meitat s. I a.C.), La Baume (Arcelin, Caillet, 1978: 116-118, 50/40 a.C.-10/15 d.C.).

Forma Lamb. 27ab/ Mor. 2983 (lám. I. 7-9)

Sauveterre (Barruol, Sauzade, 1969: 84-85, 90-60 a.C.), Marroniers (Dedet *et alii*, 1978: tomba 19, 101-106, dos primers terços s. I a.C.,

tomba 21, 108, segona meitat s. I a.C.), Mas Jallou (Dedet, Py, 1979: 121, 80-70 a.C.), Vié Ciutat (Dedet, 1974, 60-30/20 a.C.), La Baume (Arcelin, Caillet, 1978: 116-118, 50/40 a.C.-10/15 d.C.), Toulouse (Muller, 1978: 129, Cèsar-August), Fos 1 (Giacobbi, 1987: 184, tercer quart s. I a.C.).

Forma Lamb. 31 b/ Mor. 2954 (lãm. I. 10)

Mas Jallou (Dedet, Py, 1979: 124, 80-70 a.C.), Empúries (Sanmartí, E., 1978: 299-300, 80/70-50/40 a.C.; 305, 50/40-30/25 a.C.), Marroniers (Dedet *et alii*, 1978: tomba 19, 101-106, dos primers terços s. I a.C.), Vié Ciutat (Dedet, 1974: 60-30/20 a.C.), L'Ermitage (Dedet, 1978: 90-95, tercer i segon quart s. I a.C.), Colombes (Dedet, Py, Michelozzi, 1974: 94, tomba 5, 60-25 a.C.), La Cloche (Arcelin, Chabot, 1980: 138-139, nivell IIb, 60-50 a.C.), Saint-Laurent-des-Arbres (Barruol Sauzade, 1969: 54-55, segon quart s. I a.C.), Toulouse (Muller, 1978: 129, Cèsar-August), La Baume (Arcelin, Caillet, 1978: 116-120, 50/40 a.C.-10/15 d.C.), Fos 1 (Giacobbi, 1987: 184, tercer quart s. I a.C.).

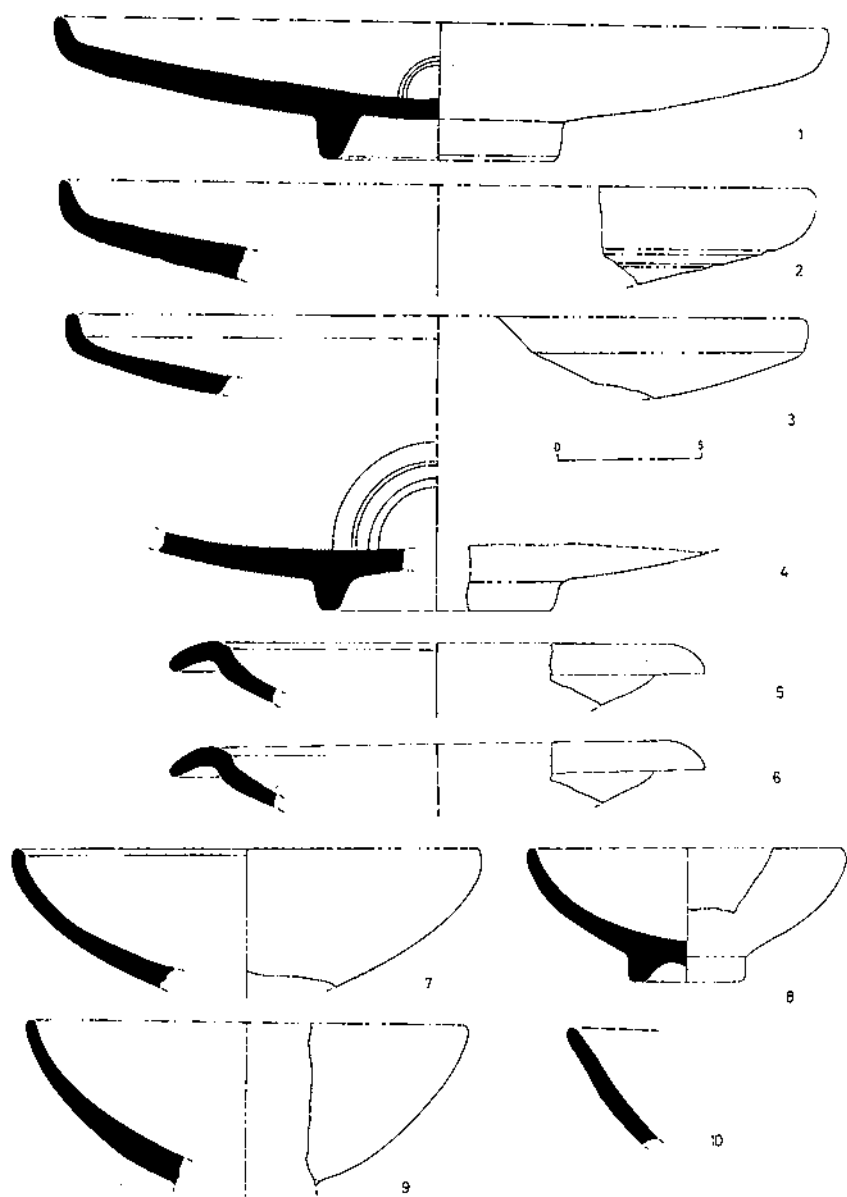
Forma Lamb. 36/ Mor. 1312 (lãm. I. 5-6)

La Cavalière (Charlin, Gassent, Lequément, 1978, c. 100 a.C.), Mas Jallou (Dedet, Py, 1979: 121, 80-70 a.C.), Empúries (Sanmartí, E., 1978: 299-300, 80/70-50/40 a.C.), Marroniers (Dedet *et alii*, 1978: tomba 17, 97-98, dos primers terços s. I a.C.), L'Ermitage (Dedet, 1978: 90-95, tercer i segon quart s. I a.C.), Vié Ciutat (Dedet, 1974: 60-30/20 a.C.), La Cloche (Arcelin, Chabot, 1980: 144-146, nivell IIb, 60-50 a.C.), Les Castels (Dedet, Py, 1979: 117-119, 50-30 s. I a.C.), Colombes (Dedet, Py, Michelozzi, 1974: 94, tomba 5, 60-25 a.C.).

Campaniana B (lãm. II, III. 1-10)

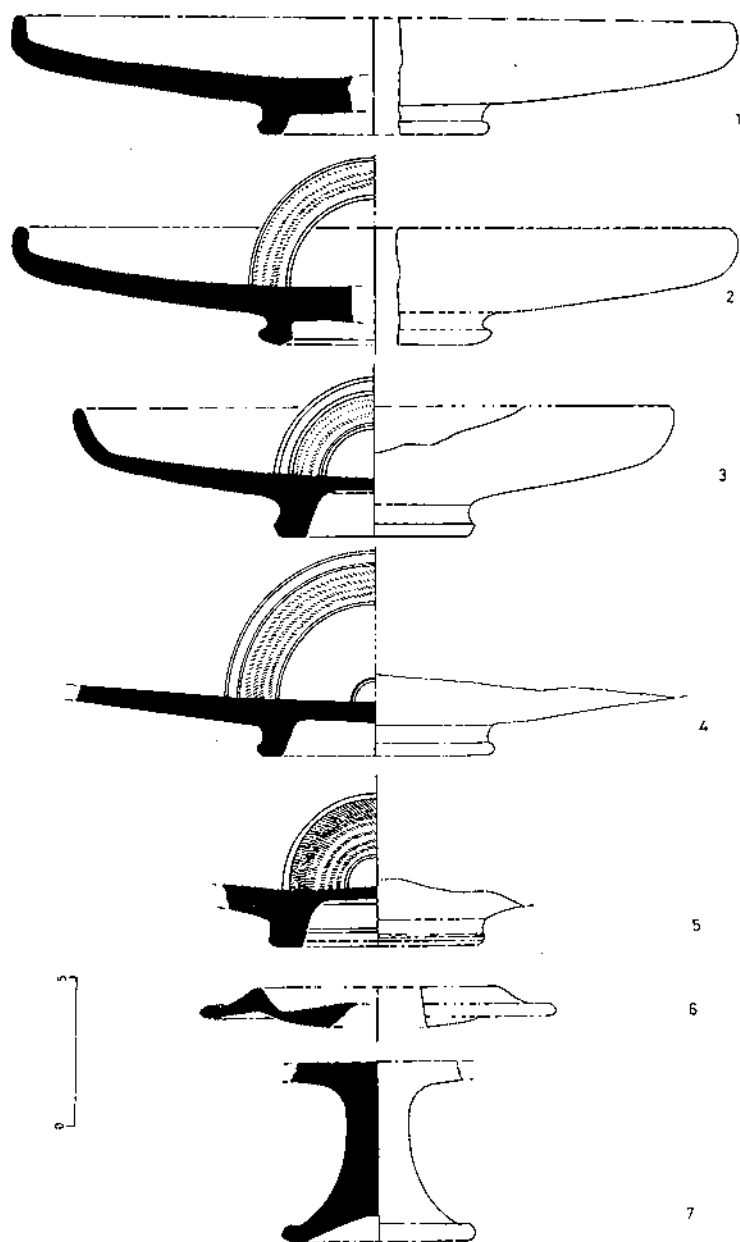
Forma Lamb. 1/ Mor. 2323 (lãm. III. 2 i 5)

Bagaud 2 (Long, 1985: fig. 5.2, darrer quart s. II-començament s. I a.C.), Empúries (Sanmartí, E., 1978: 300-301, 80/70-50/40 a.C.), Vié Ciutat (Dedet, 1974, 60-30/20 a.C.), La Madrague (Tchernia, Pomey, Hesnard, 1978: 50-60, 60-50 a.C.), L'Ermitage (Dedet, 1978: 90-95, darrer quart s. I a.C.), Cambroux (Dedet, 1978: 95-96, segona meitat s. I a.C.), Toulouse (Muller, 1978: 132, tomba 16, Cèsar; 129, Cèsar-Au-

Làmina I: Materials del reblliment de les cisternes. Ceràmica campaniana A.

Làmina II: Materials del reblliment de les cisternes. Ceràmica campaniana B.

gust), San Ferreol (Mas, 1985: fig. 3, 40-20 a.C.), La Baume (Arcelin, Caillet, 1978: 174-175, 50/40 a.C.-10/15 d.C.).

Forma Lamb. 3/ Mor. 7544 (lâm. III. 7-8)

Empúries (Sanmartí, E., 1978: 302, tipus F, 80/70-50/40 a.C.; 305, 50/40-30/25 a.C.), Vié Ciutat (Dedet, 1974, 60-30/20 a.C.), La Madrague (Tchernia, Pomey, Hesnard, 1978: 53-54, 60-50 a.C.), San Ferreol (Mas, 1985: fig. 3, 40-20 a.C.), La Baume (Arcelin, Caillet, 1978: 116-120, 50/40 a.C.-10/15 d.C.).

Forma Lamb. 4/ Mor. 1414 (lâm. II. 6-7)

La Cavalière (Charlin, Gasent, Lequément, 1978, c. 100 a.C.), Bagaud 2 (Long, 1985: fig. 5.1, darrer quart s. II-començament s. I a.C.), Empúries (Sanmartí, E., 1978: 300-301, 80/70-50/40 a.C.; tipus F, 306, 50/40-30/25 a.C.), La Vayède (Arcelin, 1978, 60-30 a.C.), La Madrague (Tchernia, Pomey, Hesnard, 1978: 54-55, 60-50 a.C.).

Forma Lamb. 5/ Mor. 2256-2257 (lâm. II. 1-5)

Marroniers (Dedet *et alii*, 1978: tombes 12 i 19, 91-92 i 101-105, dos primers terços s. I a.C.), Sauveterre (Barruol, Sauzade, 1969: 80-82, 90-60 a.C.), Saint-Laurent-des-Arbres (Barruol, Sauzade, 1969: 80, segon quart s. I a.C.), Empúries (Sanmartí, E., 1978: 300-301, 80/70-50/40 a.C.; 305, 50/40-30/25), Vié Ciutat (Dedet, 1974: 60-30/20 a.C.), La Madrague (Tchernia, Pomey, Hesnard, 1978: 55-56, 60-50 a.C.), Toulouse (Muller, 1978: 129 Cèsar; 130, Cèsar-August), San Ferreol (Mas, 1985: fig. 3, 40-20 a.C.).

Forma Lamb. 8/ Mor. 2566 (lâm. III. 1, 3-4 i 10)

L'Ermitage (Dedet, 1978: 90-95, tercer i segon quart s. I a.C.), Empúries (Sanmartí, E., 1978: 306, tipus F, 80/70-50/40 a.C.), La Madrague (Tchernia, Pomey, Hesnard, 1978: 56, 60-50 a.C.), Toulouse (Muller, 1978: 129, Cèsar-August).

Forma Lamb. 10/ Mor. 3451 (lám. III. 6, 9)

Teste Negre (Gantes, 1978: 99, darrer terç s. II - primer terç s. I a.C.), Titan (Taillez, 1961: 187; Morel, 1981: 64, 75-65), Marroniers (Dedet *et alii*, 1978: tomba 12, 91-92, dos primers terços s. I a.C.), Vié Ciutat (Dedet, 1978: 88, segon, tercer i quart s. I a.C.), La Madrague (Tchernia, Pomey, Hesnard, 1978: 56-57, 60-50 a.C.), San Ferreol (Mas, 1985: fig. 3, 40-20 a.C.).

Ceràmiques de parets fines

Els fragments trobats pertanyen a la forma II de Mayet (1975: 26, lám. II. 8-10), un tipus força ampli perquè abraça gobelets de mides diverses elaborats amb pastes diferents, caracteritzats tots ells per posseir una vora exvasada i un cos fusiforme o ovoïdal. En endavant ens referirem sempre a aquesta forma, també assenyalada amb el número II a la classificació de Marabini (1973: 58; la variant Mayet IIA equival al tipus Marabini III, 58-59), encara que en el posterior estudi de Ricci apareix subdividida en diversos tipus que ens semblen poc operatius (Ricci, 1985: I/7, 245, lám. LXXVIII.7; I/2, 245-246, lám. LXXVIII.10; I/11, 246, lám. LXXVIII.11; I/12, 246, lám. LXXVIII.12; I/13, 246, lám. LXXVIII.13; I/14, 246, lám. LXXVIII.14; I/360, 246, lám. LXXVIII.15; I/361, 246-247, lám. LXXVIII.16), sobretot perquè en moltes ocasions s'han establert a partir d'un sol exemplar i amb atribucions a tallers locals poc contrastades. Aquesta autora tampoc no aporta gaires innovacions a la cronologia de les peces.

Per la nostra banda, ja havíem tingut ocasió d'estudiar d'altres ceràmiques de parets fines trobades al jaciment, bàsicament a la casa ibèrica 3 i al recinte de decantació D (López Mullor, 1989: 78, 284, láms. 162-165). Aleshores el material ja presentava característiques ben semblants a les dels fragments que ens ocupen. Com llavors, hem diferenciat dues menes de pastes. D'una banda, argiles força impures amb desgreixant visible de quars i mica negra i una cocció no gaire forta, de tonalitats oxidades properes al vermell, encara que en alguns casos poden ser bicolors: rogenques i grises (lám. III. 13, 15). D'altra banda, argiles molt ben depurades, sense a penes desgreixant a la vista, força ben cuites, la qual cosa proporciona a les peces una duresa apreciable i una fractura angulosa. El color d'aquests vasos també adopta tons propis

d'una cocció oxidant, encara que predomina el beige sobre el vermell. També n'hi ha gobeltes amb combinacions cromàtiques d'aquesta gamma, bicolors i de sandvitx. Tot això sovinteja amb vasets completament grisos (lâm. III. 14, 16).

Creiem que les nostres recerques sobre aquest tipus (López Mullor: 99-103, amb bibliografia anterior) han palesat que les diferències de pasta enumerades cal atribuir-les a l'origen diferent dels materials. La primera classe, amb argiles menys depurades i factura una mica barroera, procedeix de la costa tirrènica italiana i caracteritza els exemplars *originals*. La segona classe, de factura més acurada, és pròpia del litoral català i constitueix una imitació de les parets fines importades, sortida dels tallers ibèrics locals.

En el cas de Darró, aquestes imitacions són prou interessants, ja que les suposem d'origen local. Fins ara no les hem trobat a cap testar dels que s'han excavat, però la pasta i la factura dels exemplars oxidats —majoritàriament de color beige— i dels grisos s'assemblen molt, respectivament, a les de les peces locals que en aquest article anomenem ceràmiques ibèriques de pasta beige i grises fines. De totes maneres, en la mateixa àrea cultural ibèrica, ja s'han trobat centres productors de ceràmica en què es van manufacturar les dites imitacions (Can Vedell, Bigues-Riells: Hernández, 1983 a: lâm. XIII. 29; *Id.*, 1983 b: 8, lâm. VIII. La Lagaste, Aude: Rancoule, 1970: 55, fig. 19.38) i nosaltres mateixos hem localitzat un gobelet gris procedent de Vallirana amb un defecte de cocció molt evident (López Mullor, 1989: 82, 100, 288, lâm. 211). De totes maneres, les troballes més aclaridores respecte a les peces de pasta beige procedeixen de la nostra casa 3 (u.e. 82, 84) i del poblat de L'Argilera (Sanmartí, J.; Santacana, Serra, 1984: 43, núm. 399, lâm. 48). En els dos indrets es van trobar gobelets amb aquesta argila decorats amb pintura vermellosa pròpia de la ceràmica ibèrica. Com que L'Argilera sembla que no va produir ceràmica, el vas localitzat segurament també procedia de Darró.

La cronologia de la forma II abraça bàsicament des de cap al primer quart del segle II fins a l'època d'August (López Mullor: 99-101). Això no obstant, els materials de filiació ibèrica no van començar a aparèixer fins al darrer quart del segle II. En el cas dels gobelets que presentem, els dos exemplars de perfil sencer (lâm. III. 14-15) pertanyen al tipus intermedi entre els més antics, d'aspecte fusiforme, i els més tardans, completa-

ment ovoïdals, encara que les dues variants van coexistir algun temps. Pel que fa a la peça 14, coneixem paral·lels dins el material de les excavacions Gandia d'Empúries (*Ibid.*, 1989: núm. 5, làm. 4.2) i al propi Darró, en l'esmentat recinte D (*Ibid.*: 79-80, núm. 1663, làm. 163.2). El vas d'Empúries no té context clar i el del nostre jaciment es pot situar cap a mitjan segle I a.C., gràcies a l'excavació d'enguany.

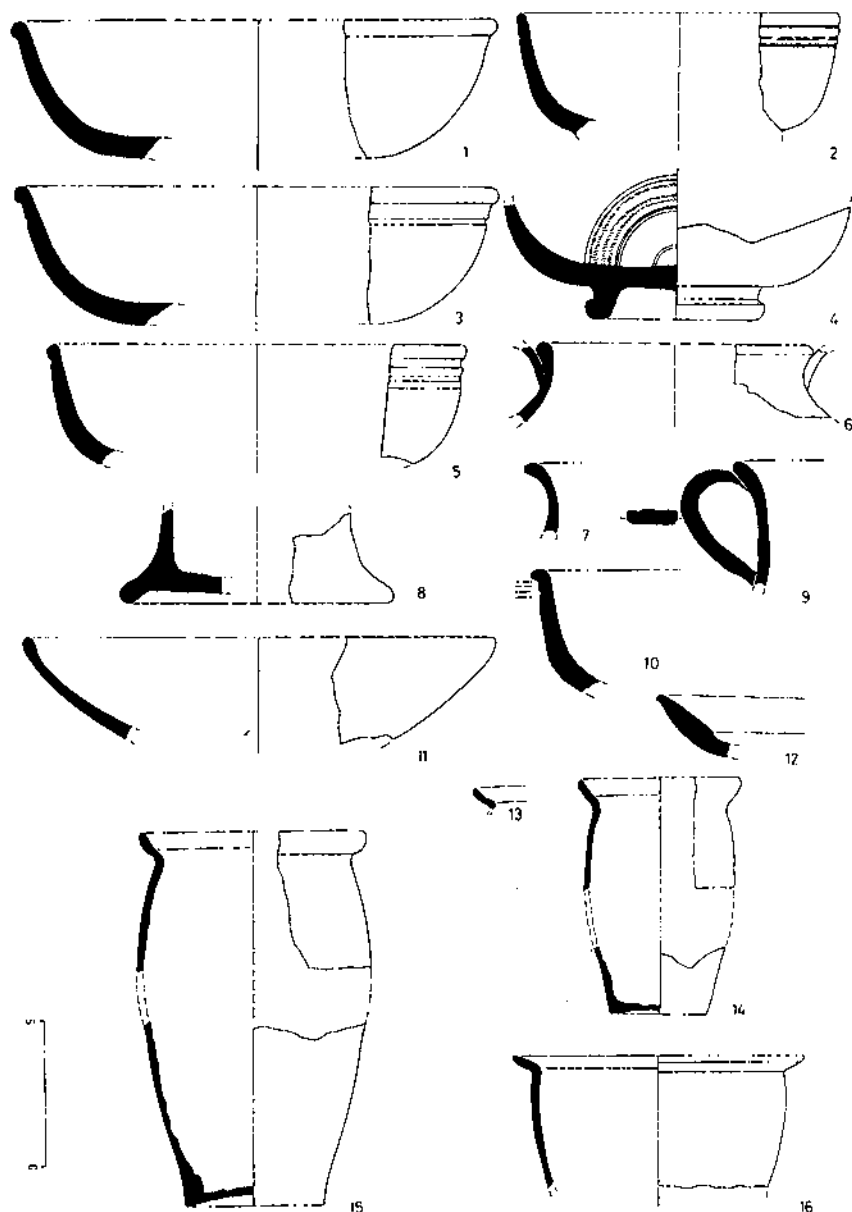
El perfil de la peça 15 és un xic més habitual. Una de semblant es va trobar a la sitja 2 de l'anomenat *decumanus B* emporità, datada del c. 100 a.C. (López Mullor, 1989: 30-31, núm. 416, làm. 56.3); del mateix jaciment procedeix una altra, sense context, dipositada al Museu de l'Empordà (*Ibid.*: núm. 927, làm. 85.3; potser es va trobar a les necròpolis). Un tercer vas, en aquest cas de Badalona, tampoc no té context (*Ibid.*: núm. 1374, làm. 135.3). D'altra banda, un vaset descobert als Prats del Rei pot datar-se entre mitjan segle II i mitjan segle I a.C. (*Ibid.*: 85, núm. 1904, làm. 205.2). Finalment, al recinte D tenim un gobelet semblant, situable cap a mitjan s. I a.C. (*Ibid.*: 79-80, núm. 1656-1657, làm. 164.9-10, pasta gris local). El fragment 13 és molt típic de la forma Mayet II, però en ser tan petit no s'hi poden aplicar paral·lels significatius.

Per acabar, el gobelet 16 pertany a la variant Mayet IIA (1975: 27, làm. II)-Ricci I/13 (1985: 246, làm. LXXVIII.13). La primera autora esmentada fa data de final del segle II o començament del I a.C. i la segona rebaixa la cronologia fins a la segona meitat del segle I a.C., mitjançant algunes dades estratigràfiques indirectes que cal tenir en compte.

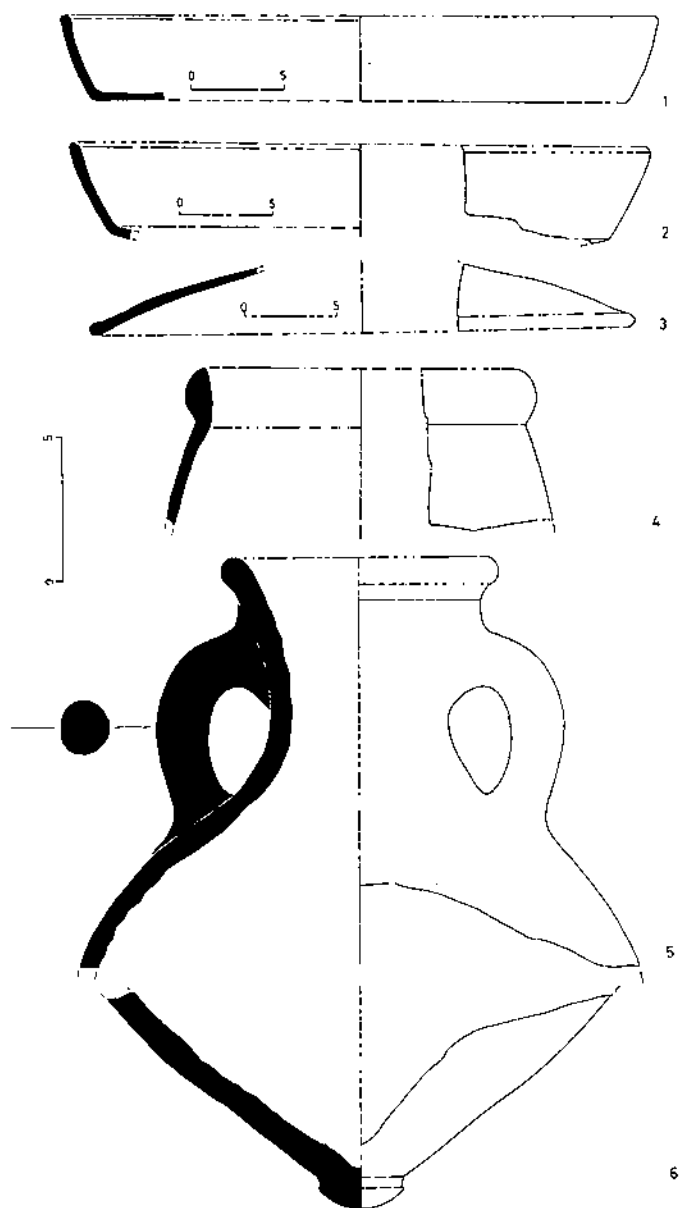
Ceràmica comuna d'importació itàlica

És molt freqüent en l'etapa més tardana de l'establiment ibèric de Darró (s. II-I a.C.); fins i tot se n'hi van fer imitacions en ceràmica obrada al torn lent (López Mullor, 1986, làm. D, tipus 5). Malgrat això, els tipus són sempre els mateixos, la qual cosa es reflecteix en el reblliment de les cisternes, on només n'apareixen tres.

La forma Vegas 2 (1973: 16-17) (làm. IV.4) és una olla de vora ametllada pròpia dels segles II i I a.C., encara que comença a minvar a partir de la segona meitat del s. I i no arriba a l'època d'August. N'hi ha bons exemples als derelictes de Benat 4 (Long, 1987: 106-107, 130-110

Làmina III: Materials del reblliment de les cisternes. Ceràmica campaniana B: 1-10. Ceràmica protocampaniana: 11. Ceràmica àtica de vernís negre: 12. Ceràmica de parets fines: 13-16.

Làmina IV: Materials del rebuiment de les cisternes. Ceràmica comuna d'importació itàlica: 1-4. Àmfora brindisina: 5-6.

a.C.), de la Colònia de Sant Jordi (Cerdà, 1980: 38-39, 125-100 a.C.), d'Albenga (Lamboglia, 1952: 172-175, 90-70 a.C.; Morel, 1981: 63: 90-80 a.C.) de la Fourmigue (Pollino, 1975: 71-81, primera meitat s. I a.C.) i del Grand Congloué (Benoît, 1961: làm. XIX; en deu correspondre a l'anomenat Gr. Cong. 2, segons Morel 1981: 63, primera meitat s. I a.C.).

El tipus Vegas 14 (làm. IV. 1-2), la coneguda safata amb la vora bifida, és ben datada als derelictes següents: La Cavalière (Charlin, Gasent, Lequément, 1978: 63-64, c. 100 a.C.), Colònia de Sant Jordi (Cerdà, 1980: 56-59, 125-100 a.C.), Albenga (Lamboglia, 1952: 172-175, 90-70 a.C.; Morel, 1981: 63: 90-80 a.C.), La Fourmigue (Pollino, 1975: 79, primera meitat s. I a.C.), Dramont D (Joncheray, 1974: 35, mitjan s. I d.C.). També s'ha trobat al jaciment terrestre de La Vayède (Arcelin, 1981: 115, 55/50-40 a.C.). La tapadora Vegas 16 (làm. IV. 3) té els mateixos paral·lels.

Àmfores itàliques (làms. V, VI. 1-2)

Dressel/Lamboglia 1 A (làm. V)

Aquesta àmfora vinària va ser produïda majoritàriament a la regió de la Campània, entre el segon quart del segle II a.C. i l'època d'August, encara que també es va fabricar en altres indrets de la costa d'Itàlia, com al Laci o l'Etrúria. És freqüent de trobar-la als derelictes baix-republicans associada amb la Dr./Lamb. 1B i sobretot amb la variant 1C, que no apareix dins el context que presentem. La càrrega d'aquests vaixells la completaven les ceràmiques campanianes i les terrisses comunes itàliques. Els exemplars procedents de Darró es caracteritzen per posar una pasta de color vermellós, rugosa i vacuolada amb desgredant de calcita.

Dressel/Lamboglia 1 B (làm. VI. 1-2)

Apareix a les darreries del segle II o començament del segle I a.C. i la producció perviu fins al principat d'August. Com el tipus anterior, estava destinada al transport del vi, aquest cop procedent bàsicament de la zona d'Etrúria. Moltes vegades la trobem en els derelictes associada amb ceràmica campaniana B, com és el cas de La Madrague (Tchernia,

Pomey, Hesnard, 1978), Fos 1 (Giacobbi-Lequément, 1987) o Sant Ferreol (Mas, 1985: fig. 3, 40-20 a.C.). Les peces de Darró tenen la pasta de color beige clar amb desgreixant de calcita i presenten una engalba grogenca. La desaparició d'aquests dos tipus d'envasos coincideix amb l'auge de la viticultura a la costa de la Tarraconensa i l'aparició dels tipus Laietana 1, Pascual 1 i Dressel 2-4. Aquesta activitat productiva florent, que a Darró coincideix amb la fi del jaciment ibèric i la instal·lació de la vil·la romana, es concreta a la terrisseria localitzada en la zona 2 del jaciment.

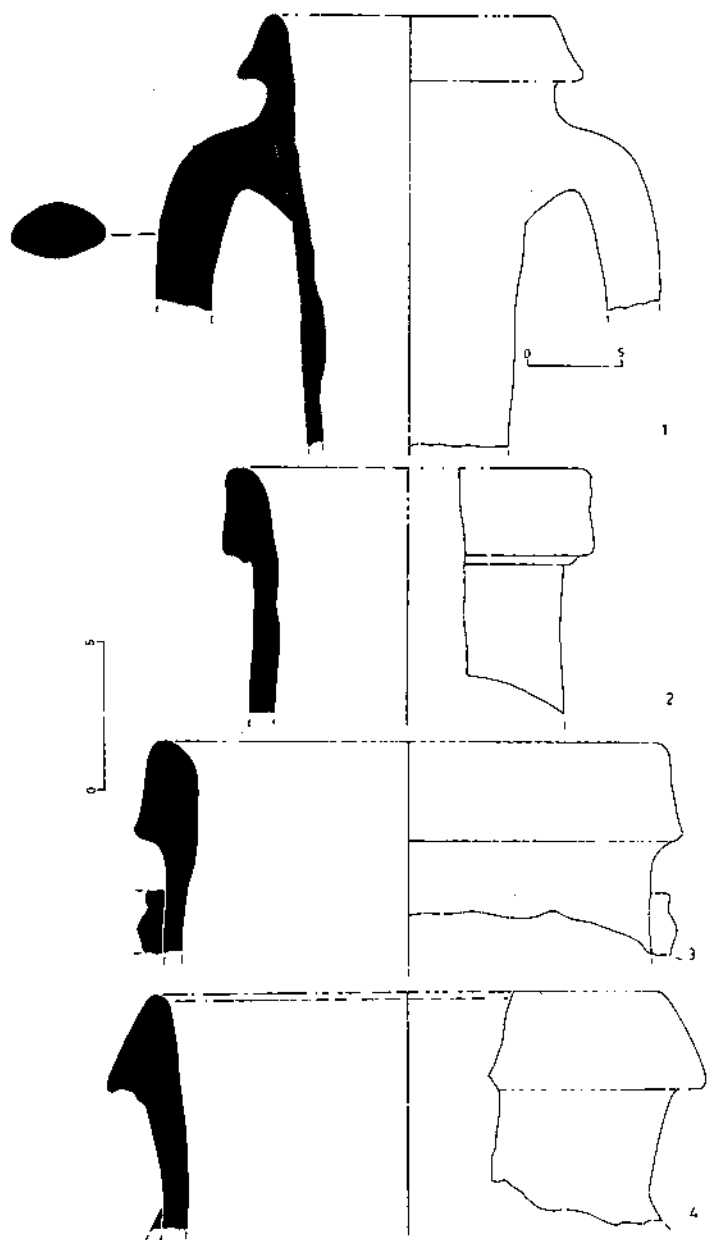
Brindisines (lām. IV. 5-6)

Aquesta classe d'envasos no és tan coneguda com la sèrie de les àmfores Dr./Lamb. 1. Malgrat tot, apareixen sovint als conjunts baix-republicans. Recentment, Beltran Lloris (1990: 225, 227) ha fet una síntesi de les troballes a Hispània, la cronologia de les quals cal situar-la entre el final del segle II i mitjan s. I a.C. A més, hi ha un paral·lel proper no tingut en compte per l'autor esmentat, datat del 100/90-70/60 (Burriac; Miró, 1988: 24-25 i ss.). Altres troballes amb datació segura van ser realitzades a La Vayède (Arcelin, 1981: 119, 55/50-40 a.C.), Saragossa (Díaz, Torralba, 1989-1990: 43, època cesariana), als derelictes de Sa Nau Perduda, Cap Begur (Foerster, Pascual, 1970: 296-297, 303, fig. 14. 1-2, 100-50 a.C.) i de Planier 3 (Panella, 1973: 494-496, cap al 50 a.C.) i al port d'Ostia (Hesnard, 1987: 148, 1-12 d.C.).

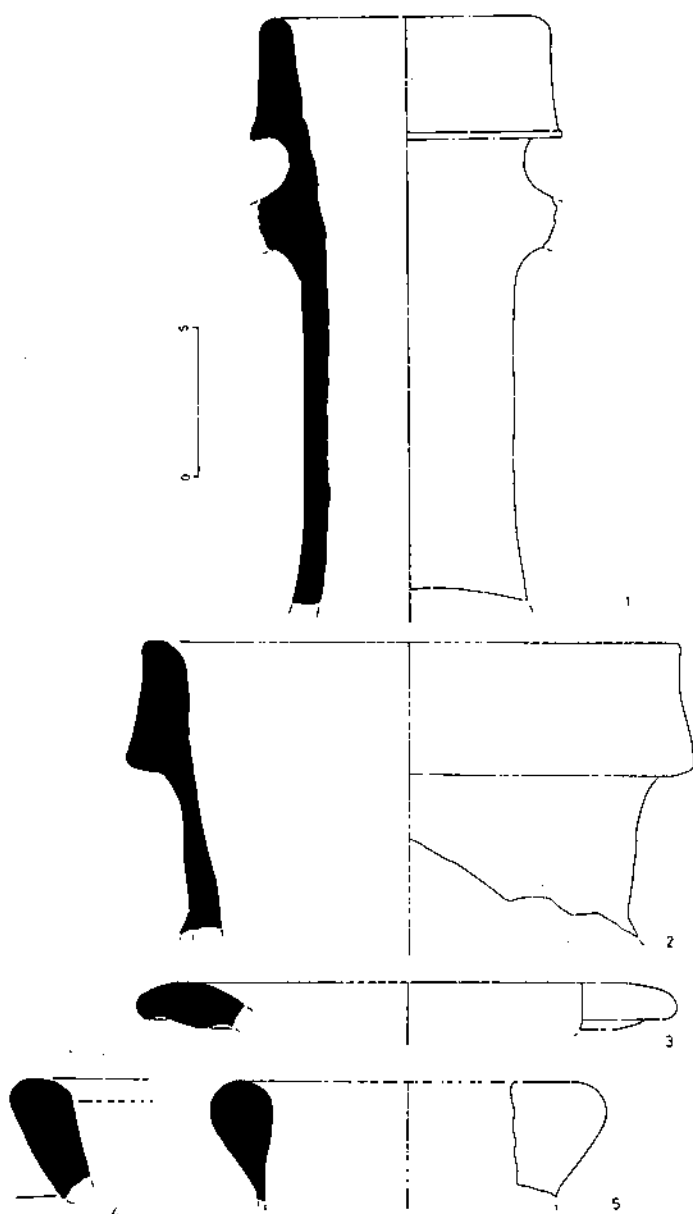
Àmfores púniques (lām. VI. 3-5)

D'aquesta categoria en sentit estricte només presentem una peça (lām. VI. 3). Cal classificar-la a la forma Mañà/Solier C 2 (lām. VI. 3). Segons J. Ramón (1981: 41 i 44), que situa el tipus als segles II-I a.C., les més antigues formaven part de carregaments de vaixells de procedència italo-romana, en què el nombre més gran d'àmfores era de la forma Dr./Lamb. 1 B, associació que també es dona en el nostre conjunt. Guerrero (1986: 163 ss.) en delimita una mica més la cronologia, tot situant-la en el període segle II - 50/30 a.C.

Les produccions púnico-ebusitanes les tenim representades per dos fragments. El primer (lām. VI. 4) pertany al tipus PE 18 (Ramón,

Làmina V: Materials del reblliment de les cisternes. Àmfora itàlica.

Làmina VI: Materials del reblliment de les cisternes. Àmfora itàlica: 1-2.
Àmfora púnica: 3. Àmfora púnico-ebusitana: 4-5.

1991: 113, fig. 9.14) i pot datar-se entre el 120/100 a.C. i el 150/75 d.C. El segon (lám. VI. 5), de la forma PE 17 (*ibid.*: 110-112, fig. 8.2) s'ha situat cap al 160 $\pm$ 40 a.C.

Ceràmica local grisa ibèrica (també anomenada emporitana) (lám. VII)

Es tracta d'una de les manufactures pròpies del jaciment, produïda en diversos forns de les zones 0 i 1. El període d'esplendor màxima abraça des del segle III al I a.C., encara que a partir de començament del segle II es diversifiquen molt els tipus. Les peces dels aljubs són una bona mostra de la *facies* tardana, en què gairebé romanen totes les formes característiques, al costat d'algunes altres de noves i, en alguns casos, inèdites (p.e. lám. VII. 3). Hem escollit paral·lels de baixa època, per tal de perfilar-ne la datació.

Tipus 1 (lám. VII. 4-6, 8-11)

La gerreta bicònica és la forma emblemàtica. Presentem fragments de vores i de fons característics de les variants més tardanes (lám. VII. 6, 8, 10-11). El núm. 6 és de pasta oxidada (lám. VII. 6) perquè en el jaciment apareixen força peces rosades o beiges amb perfil idèntic al de les grises, que van ser cuites en els mateixos forns. Això fa que haguem estudiat plegades les dues classes de material. Es poden veure exemplars semblants a: Empúries (Aquilué *et alii*, 1984: 371, f. 1, figs. 128. 5-7, 129. 2-4, c. 100 a.C.), Mataró (Jàrraga, 1990: 43-48, figs. 3.2, 4.1, 10 a.C./60-70 d.C.), Burriac (Miró, Pujol, García, 1988: 67-69, fig. p. 93, 841-843, 856, 80-70 a.C.; 67, fig. p. 94, 863-865, 884-898, 911, 913-914, 916, 919, 90-80 a.C.), Colònia de Sant Jordi (Guerrero, 1985: 229, fig. 16.3, 150-130 a.C.), L'Argilera (Sanmartí, J.; Santacana, Serra 1984: làms. 29, 37-38, 43, 46-47, 49, c. 100-75 a.C.).⁽²⁾

Dins els vasets decorats, cal destacar el núm. 4 de la làmina VII, en què només s'observa una motllura, encara que potser n'havia tingut tres. En el primer cas, alguns paral·lels podrien ser els següents: Eivissa (Aranegui, 1985: f. 2C, 104-106, fig. p. 105, 325/300-200 a.C.), Cosa (Marabini, 1973: 217, lám. 43.402). En el segon cas, molt més conegut, es poden esmentar gerretes similars a: Empúries (Aquilué *et alii*, 1984:

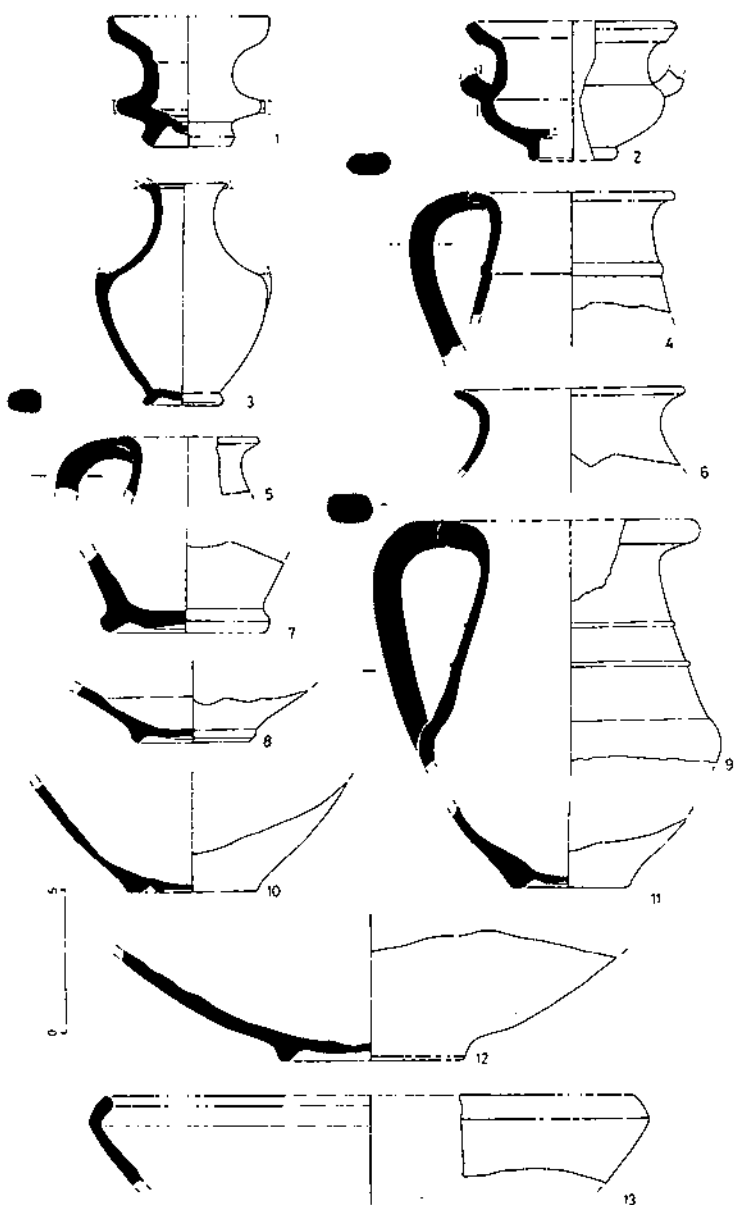
290, figs. 116.1, 117.8, c. 100 a.C.; Aranegui, 1985: f. 5 aprox., 106-108, fig. p. 107, 150-100 a.C.), Can Miralles-Can Modolell (Pujol, García, 1982-1983: 138, grup IA; 99, fig. p. 98, sitja 31, 200-175 a.C.; 103, fig. p. 109, sitja 33, 75168, 175-140 a.C.), Burriac (Miró, Pujol, García, 1988: 67, fig. p. 93-94, 889, 915, 90-80 a.C.), Colònia de Sant Jordi (Guerrero, 1984: 64, 85, fig. 24.3, 150-130 a.C.; 123, 161, fig. 62.1, 62.2 i 4, 146-123 a.C.; *Id.*, 1985: 229, fig. 16.4, 150-130 a.C.), Nages (Py, 1968: 102-103, fig. 13, 180-120 a.C.), Eivissa (Aranegui, 1985: f. 4 aprox., 106, fig. p. 107, 200-150 a.C.), Aulnat, Clermont-Ferrand (Périchon, 1979-1980: 451-452, fig. 1), Cosa (Marabini, 1973: 217, làm. 43.403), Miròbriga (Smit Nolen, 1979: 111, figs. 1-2, s. II-començament s. I a.C.), L'Argilera (Sanmartí, J.; Santacana, Serra 1984: làm. 36.273, c. 100-75 a.C.).

A la làmina VII núm. 9 hi ha el mateix tipus, però amb decoració de dues motlures solament. Es poden veure alguns paral·lels a: Ullastret (Aranegui, 1985: f. 3, 106, 225-100 a.C.), Colònia de Sant Jordi (Guerrero, 1984: 64, 85, fig. 24.4, 150-130 a.C.; *Id.*, 1985: 229, fig. 16.5, 150-130 a.C.), Cerdanyola (Barberà *et alii*, 1960-1961: 193, 217-218, fig. 3.6, 250-100 a.C.).

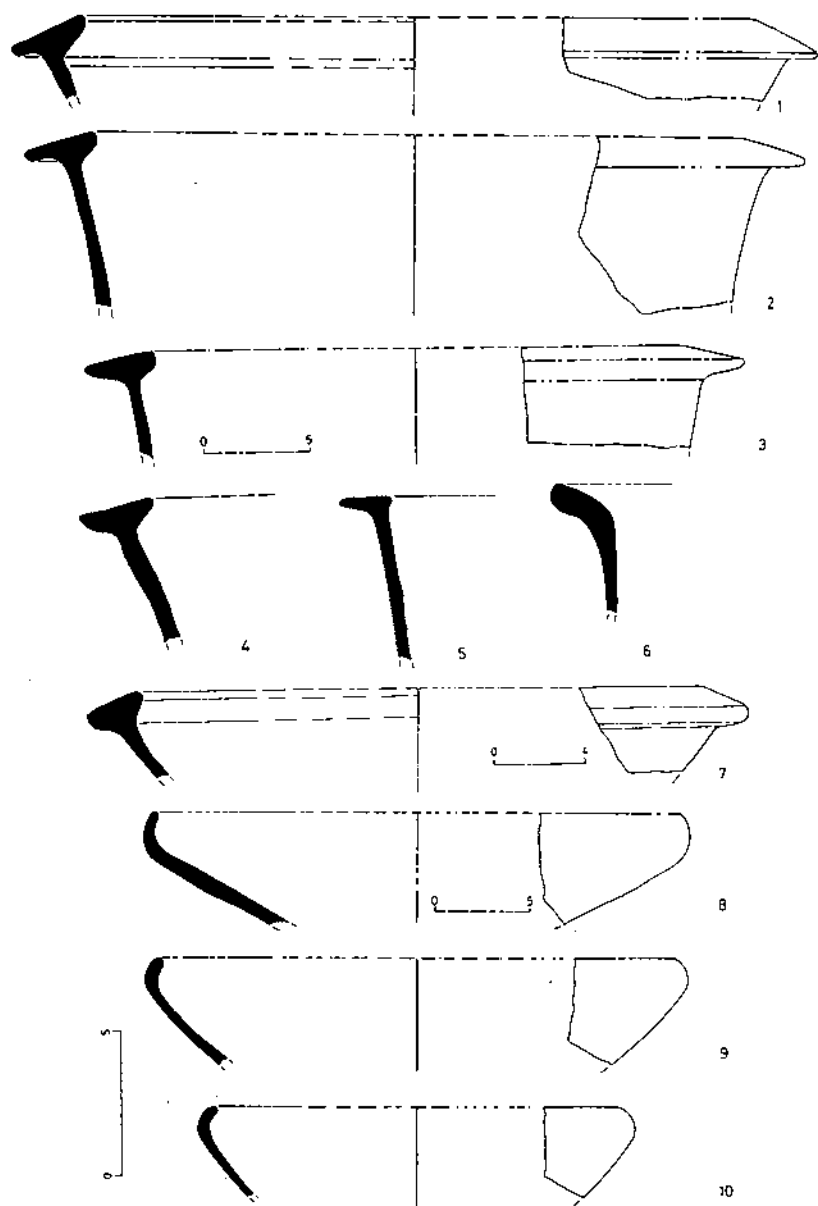
La mateixa forma descrita als paràgrafs anteriors, llisa i més petita (làm. VII. 5), ha estat considerada un producte epigonal per la primera autora que esmentarem. Se'n poden veure alguns exemples a: Empúries (Aranegui, 1985: f. 7A aprox., 110, fig. de la p. 111, 100-50 a.C.; Sanmartí, E.; Nolla, Aquilué, 1983-1984: 146, fig. 32.25, c. 100 a.C.), Colònia de Sant Jordi (Guerrero, 1984: 64, 85, fig. 24.5, 150-130 a.C.).

Tipus 2 (làm. VII. 1-2)

El formen una mena de crateretes, originàriament imitades de la ceràmica àtica, que es van fer habituals en la ceràmica grisa, tot perdurant molts anys després que el model ja no s'importés. La primera és una variant de carena viva, molt allunyada de l'original (làm. VII. 1), de la qual es troben alguns exemplars de datació avançada (v. gr.: Barberà, Pascual, 1979-1980: 233, fig. 17.4, c. 100 a.C.). La segona s'assembla més a l'arquetipus (làm. VII. 2) i també arriba a l'època tardana (Barberà *et alii*, 1960-1961: 195, 217-218, fig. 7.5, 250-50 a.C.; Aquilué *et alii*, 1984: 371, f. 5, 100 a.C.). Finalment, tenim un fons dels diits *skyphoïdes* (làm. VII. 7), ben coneguts a Darró, encara que de vegades són una mica més antics (p.e. Pujol, García, 1982-1983: 96, fig. p. 98, 8648, sitja 31, 200-

Làmina VII: Materials del reblliment de les cisternes. Ceràmica grisa ibèrica local.

Làmina VIII: Materials del reblliment de les cisternes. Ceràmica ibèrica local de pasta beige.

175 a.C.; Sanmartí, J.; Santacana, Serra 1984; làms. 44.359, c. 100-75 a.C.).

Tipus 3 (làm. VII. 12-13)

És tan nombrós com els bicònics i gairebé sempre n'hi va associat. De bon començament imita molt de prop les pàteres àtiques i proto-campanianes, després, com és el cas de les peces que presentem, s'acosta més a la forma Lamb. 27 de la campaniana A. També arriba al moment més tardà de la producció grisa, com es pot veure a: Burriac (Miró, Pujol, García, 1988: 31-32, fig. p. 50, 264-265, 70-40 a.C.; 67-69, fig. p. 93, 848-853, 80-70 a.C.; 67, fig. p. 94, 880-883, 900-908, 912, 90-80 a.C.), Empúries (Aquilué *et alii*, 1984: 157, fig. 90.20, 22, c. 150 a.C.; 157-159, fig. 92.12, 20/15-10/15 a.C.; 290, fig. 116.4, c. 100 a.C.; 290, fig. 118.22, c. 100 a.C.; 373, f. 12, fig. 131.6-8, làm. 130.14, 100 a.C.; Sanmartí, E.; Nolla, Aquilué, 1983-1984: 134, figs. 30.3, 6 i 32.2-8, c. 100 a.C.; 146, fig. 33.10, 13, 16, c. 100 a.C.; fig. 36.3, 50 a.C.), Cosa (Marabini, 1973: 215, làm. 43.399), L'Argilera (Sanmartí, J.; Santacana, Serra 1984: làms. 32, 34, 36, 38, 49 c. 100-75 a.C.).

Ceràmica comuna ibèrica local de pasta beige (làms. VIII-X)

Es tracta d'una mena de terrissa molt típica de Darró, on es va produir en diversos forns ibèrics descoberts fins al present (López Mullor, Fierro, 1989 c) i de ben segur en altres instal·lacions, algunes de les quals tenim localitzades però no s'han excavat encara. Fa uns anys, vam presentar una primera sèrie tipològica d'aquests materials (López Mullor, 1986), la qual utilitzarem en aquesta exposició, i ara en preparem l'estudi complet. S'ha de destacar que aquestes ceràmiques apareixen en totes les etapes ibèriques que hem documentat estratigràficament (s. IV-I a.C.), i que tenim constància de la presència en els jaciments de la rodalia, tant els de Vilanova com els de Sant Pere de Ribes i Sitges (informació facilitada pel senyor Magí Miret) o els de Calafell (v. gr. L'Argilera: Sanmartí, J.; Santacana, Serra, 1984). També se n'han localitzat a Valls (informació facilitada pel senyor Xavier Solé). En aquesta ocasió, però, ens limitarem a descriure les peces més significatives trobades dins les cisternes.

Tipus 1 (lám. VIII. 8-10)

Es tracta d'una imitació dels bols importats envernissats de negre, encara que els fragments que presentem s'assemblen particularment a les diverses variants de la forma Lamb. 27 de la campaniana A. Aquesta producció la trobem en pasta beige, com és ara el cas, o en ceràmica grisa/oxidada fina, segons que hem vist abans. Apareix en totes les fases del jaciment. Paral·lels: Can Miralles-Can Modolell (Pujol, García, 1982-1983: 136, grup IA; 89, fig. p. 94, sitja 30, 8560, 225-175 a.C.; 136, grup IIA), Burriac (Miró, Pujol, García, 1988: 64-66, fig. p. 84, 644-646, 80-70 a.C.), L'Argilera (Sanmartí, J.; Santacana, Serra, 1984: láms. 29, 49, 51, c. 100-75 a.C.).

Tipus 2 (lám. VIII. 7)

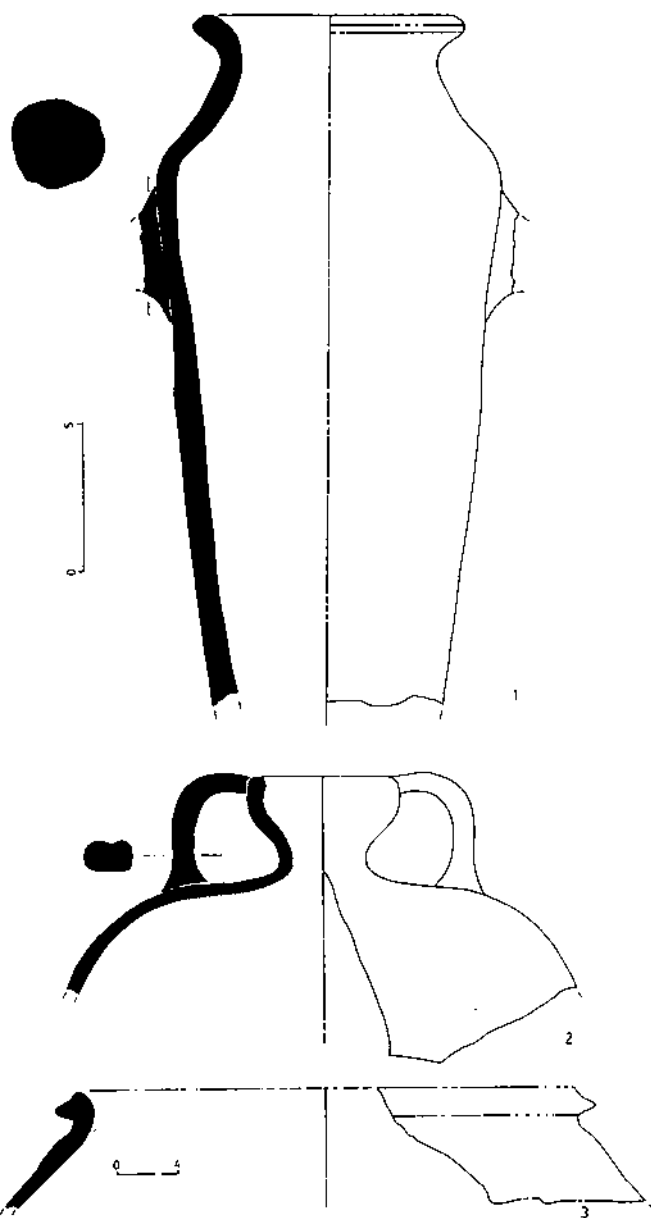
Aquesta forma en les sèries que hem publicat només apareixia dins la ceràmica ibèrica pintada, però aquí queda palès que també pot donar-se a les produccions llises fins a un moment avançat (datació semblant a Sanmartí, J.; Santacana, Serra, 1984: lám. 51.421, c. 100-75 a.C.).

Tipus 7 (lám. X. 7)

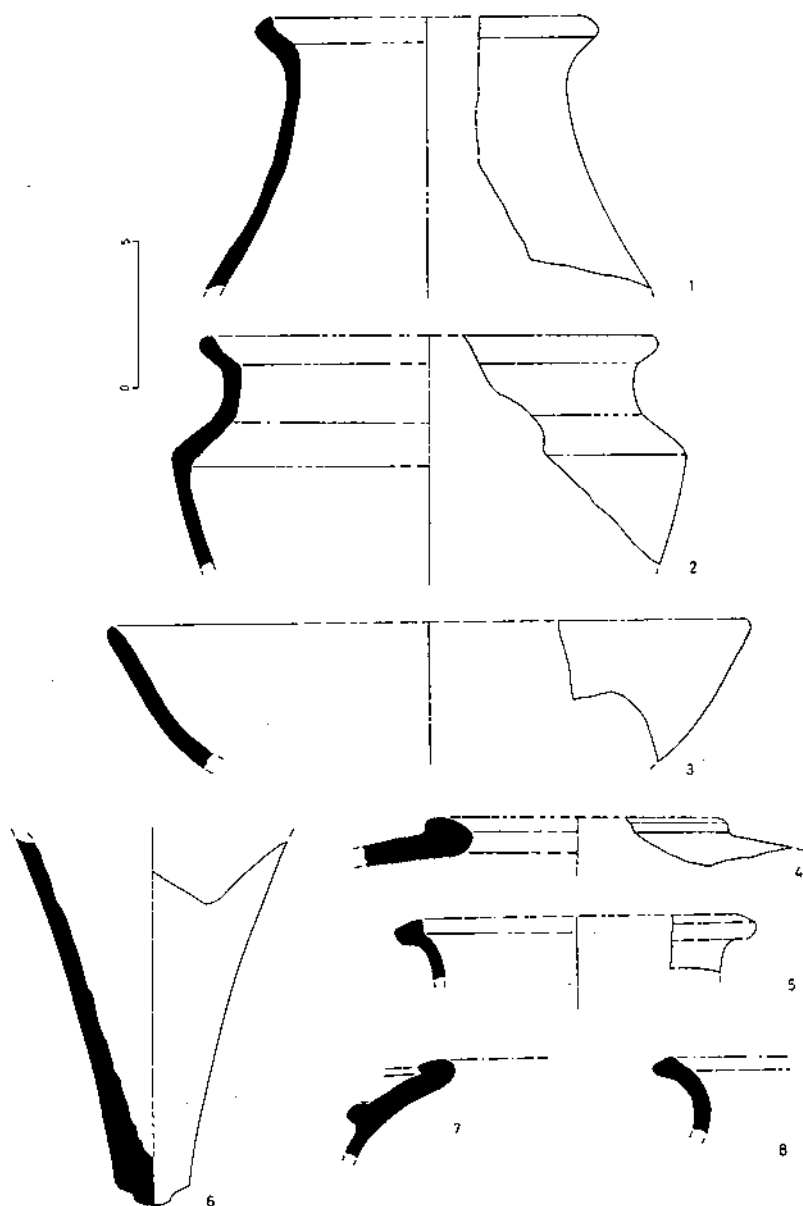
Un altre cop es tracta d'una classe de peces que, fa uns anys, només havíem reconegut a les produccions decorades. Ara sabem que també sovinteja a les llises. Un paral·lel pintat de la mateixa època a: Banús, 1991: 60, 65, lám. 6.685, 80/75-75/60 a.C.

Tipus 8 a (lám. VIII. 1-4)

És el més nombrós. Segons les notícies bibliogràfiques, pot arribar a mitjan segle I a.C., encara que hi deu haver exemplars més tardans, ja que coneixem una producció dins el segle I d.C. (Calella, ceràmica comuna imperial manufacturada amb àmfores Pasc. 1 i Dr. 2-4, López Mullor, 1985: 178-179, f. 14, lám. IV; apareixen altres tipus que estudiem dins aquest mateix epígraf, t.1=f.2, lám. I; t.9=f.10, lám. IV; t.14=f.9, lám. III; 20/10 a.C.-70 d.C.). Altres paral·lels: Burriac (Miró, Pujol, García, 1988: 29-30, fig. p. 44, 197-198, 70-40 a.C.), Colònia de Sant Jordi (Guerrero, 1984: 62-63, 85, fig. 24.2, 150-130 a.C.; 123, 161, fig. 61.4,

Làmina IX: Materials del reblliment de les cisternes. Ceràmica ibèrica de pasta de sandvitx.

Làmina X: Materials del reblliment de les cisternes. Ceràmica ibèrica local de pasta beige.

146-123 a.C.), Cartagena (Ros, 1989, Ilc, 83-85, fig. 32, s. II-50 a.C.; Ile-4d/7, 85-87, fig. 32, 100-75/50 a.C.).

Tipus 8 b (làm. VIII. 5)

És molt semblant a l'anterior, però la vora no sobresurt cap a l'interior de la peça. La cronologia és similar (Ros, 1989, le-3d/7, 78, fig. 30, s. II-50 a.C.; Sanmartí, J.; Santacana, Serra, 1984: làms. 47.392, 51.422, c. 100-75 a.C.).

Tipus 9 (làms. VIII. 6, X. 1, 5, 8)

Aquestes gerres amb vora exvasada i cos piriforme són molt característiques dels estrats ibèrics de Darró, i també apareixen gairebé a totes les etapes. Paral·lels: Burriac (Miró, Pujol, García, 1988: 29-30, fig. p. 44, 195, 70-40 a.C.; 64-66, fig. p. 85, 667, 678-682, 685-686, 80-70 a.C.), Sant Vicenç dels Horts (Ripoll, Barberà, Llongueras, 1965: 10, fig. 3, amb dues nanses asimètriques, 100-75 a.C.).

Tipus 14 (làm. IX. 3)

Les vores de coll de cigne, com les d'aquesta peça, són molt característiques de tota la ceràmica ibèrica, siguin quins siguin el territori o la cronologia. El mèrit d'aquest fragment rau en haver estat trobat en un conjunt tardà força homogeni. Paral·lels: Can Miralles-Can Modolell (Pujol, García, 1982-1983: 67, fig. p. 68, sitja 24, 8675, 200-150 a.C.; 89, fig. p. 94, sitja 30, 8573, 8575, 225-175 a.C.), Burriac (Miró, Pujol, García, 1988: 29-30, fig. p. 47, 224-228, 236, 70-40 a.C.; 64-66, fig. p. 86, 719-722, 80-70 a.C.), L'Argilera (Sanmartí, J.; Santacana, Serra, 1984: làms. 33, 35, 37, 45, c. 100-75 a.C.).

Tipus 19 (làm. X. 4, 6)

Les àmfores ibèriques són massa conegudes com per intentar definir-les aquí. Únicament volem remarcar que a Darró gairebé sempre són de pasta beige, encara que n'hi ha algunes de bicolors, beiges i rosades. Apareixen des del segle V al I a.C. Paral·lels: Can Miralles-Can

Modolell (Pujol, García, 1982-1983: 136, grup VII E; 67, fig. p. 69, sitja 24, 8015-16, 200-150 a.C.), Mataró (Pons, 1982-1983: 188-190, 2a. meitat s. III a.C.-començament s. II a.C.), Binisafuller (Cerdà, Nicolás, 1979: 1-7, s. II a.C.), Empúries (Sanmartí, E.; Nolla, Aquilué, 1983-1984: 134, fig. 32.1, c. 100 a.C.), L'Argilera (Sanmartí, J.; Santacana, Serra, 1984: làms. 31, 40, c. 100-75 a.C.).

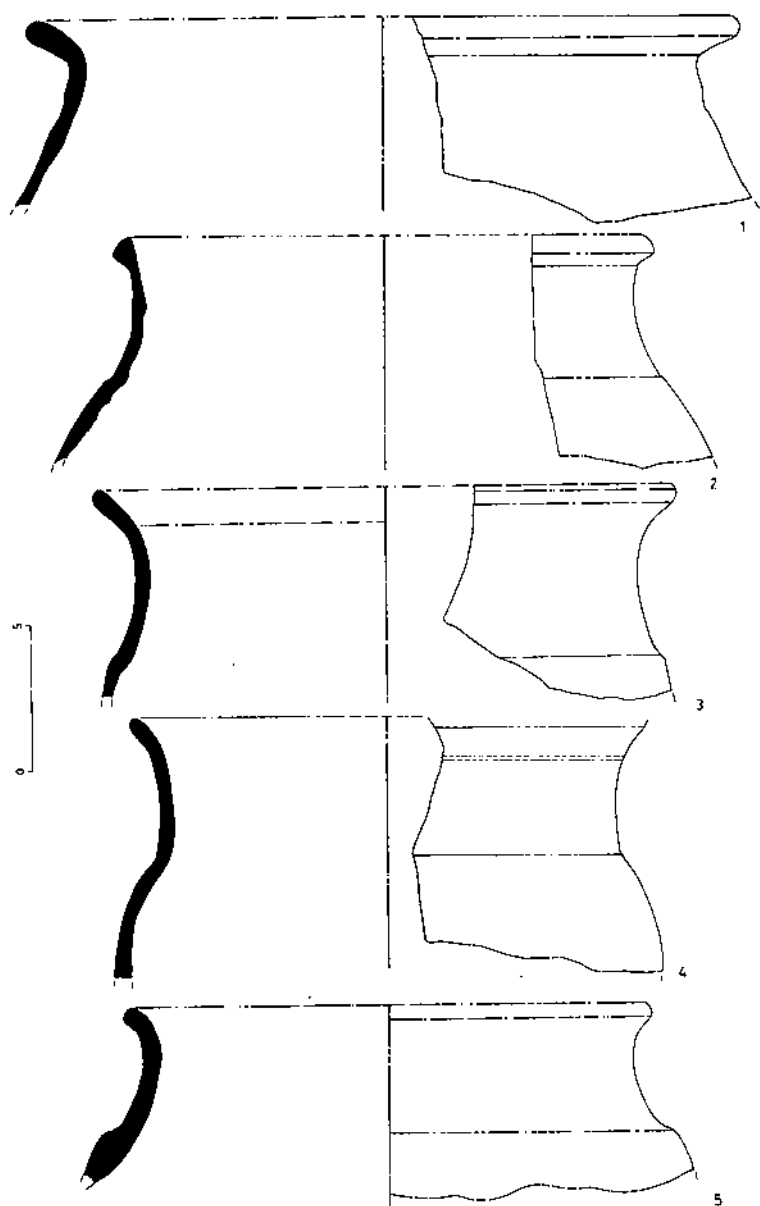
Al costat d'aquestes peces tan freqüents, n'hi ha d'altres inèdites (làm. X. 2-3), l'anàlisi detinguda de les quals exposarem en un proper treball. De moment, les presentem dins aquest context cronològic tan clar, la qual cosa ja contribueix a la definició. És el mateix cas de dues formes obrades en pasta de sandvitx (làm. IX. 1-2), de les quals no tenim paral·lels en el jaciment.

Ceràmica ibèrica reduïda feta al torn lent (làm. XI)

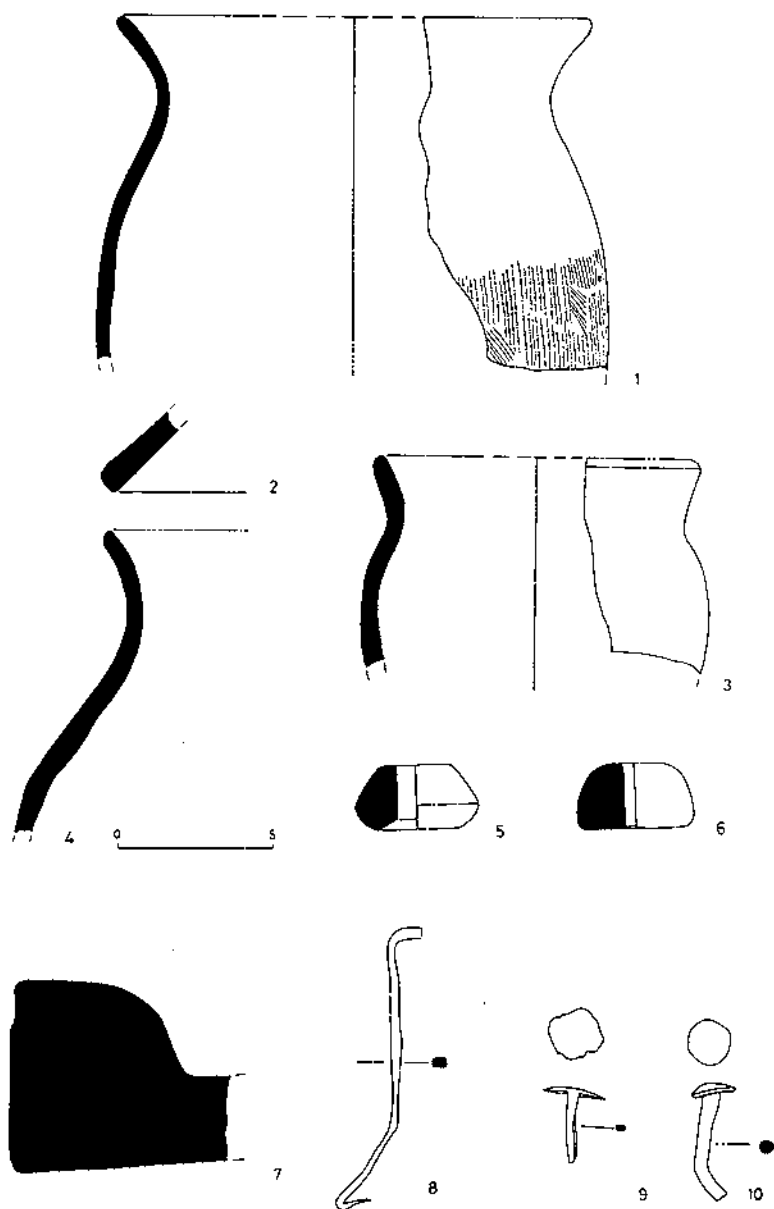
Es caracteritza per la presència de poques formes molt homogènies, obrades al torn perquè n'hi ha les marques, però poc acuradament. Pot classificar-se dins les ceràmiques anomenades *de cuina* i la morfologia roman invariable durant molts anys. A les cisternes va aparèixer un seguit d'olles de vora exvasada i perfil ovoïdal, les més senzilles les vam incloure al nostre tipus 3 (v. gr. làm. XI. 1). En coneixem d'altres amb carena alta o un petit solc en el terç superior de la peça, les quals constitueixen les diverses variants del tipus 1 (t. 1a, làm. XI. 2; t. 1b, làm. XI. 3-5). En aquesta sèrie en manquen les tapadores (t. 4) i les safates, imitació de les itàliques (t. 5), que trobem en bon nombre en els horitzons ibèrics tardans del jaciment.

Ceràmica ibèrica reduïda i oxidada feta a mà (làm. XII)

És la classe de material més cassolà que s'ha trobat. Com l'anterior, té una llarga tradició i el trobem en els estrats ibèrics de totes les cronologies, sense que les formes canviïn gaire. Les olles de perfil ovoïdal o en S són les més corrents (t. 2, làm. XII. 1, 3-4), acompanyades de les tapadores (t. 4, làm. XII. 2). També apareixen sovint les fusaioles utilitzades en els telers (t. 9, làm. XII) (Castro, 1985). La pasta de tots aquests fragments és molt grollera, amb desgredant de mida gran i la

Làmina XI: Materials del rebliment de les cisternes. Ceràmica grisa ibèrica local obrada al torn lent.

Làmina XII: Materials del reblliment de les cisternes. Terrissa ibèrica local obrada a mà: 1-6. Tegula: 7. Claus de bronze: 8-10.

coloració va del rogenc fins al gris fosc o el negre, encara que molts dels atuellis s'han ennegrit de tant haver estat al foc. Lògicament, aquestes peces també eren utilitzades a les tasques culinàries.

NOTES

- (1) Anomenem així el jaciment de manera convencional, sobretot per mantenir el topònim utilitzat darrerament a la bibliografia; tenim motius, però, per considerar que el nom original degué ser Arro o Arró, cf. López Mullor *et alii*, 1982.
- (2) La precisa datació d'aquest conjunt (c. 100 a.C.), realitzada fa alguns anys, ara potser s'ha de matisar un xic, ja que darrerament hem aprofundit l'estudi de la cronologia d'algunes formes de parets fines (López Mullor, 1989, en aquest cas, cf. Mayet IIIa, 107-109; Mayet IIIB, 109-111; Mayet IIIBb, 112). Com que a L'Argilera apareixen els tipus IIIB (lám. 34.256), datable entre el segon quart del s. I i el 15/20 a.C., i la variant IIIa (lám. 33.245-246), del 75 a.C.-20 d.C., o més improbablement la Mayet IIIBb, de l'època augustal (el dibuix és confús), considerem que la cronologia dels estrats on són s'hauria de rebaixar uns anys, com a mínim fins al 75 a.C.

BIBLIOGRAFIA

- AQUILUÉ, J. *et alii*, 1984: *El fòrum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982)*. Barcelona.
- ARANEGUI, C., 1985: "Las jarritas bicónicas grises de tipo ampuritano". *Ceràmiques gregues i helenístiques a la Península Ibèrica*. Barcelona: 101-113.
- ARANEGUI, C. *et alii*. 1985. "El Grau Vell de Sagunt, Campaña de 1984". *Saguntum-PLAV* (València), 19: 201-216.
- ARCELIN, P., 1978: "Note sur les céramiques a vernis noir tardives en Provence Occidentale". *Journées d'études de Montpellier sur la céramique campanienne. Archéologie en Languedoc (Sète)*, 1: 75-96.
- 1981: "Recherches archéologiques au col de La Vayède. Les Baux-de-Provence (Bouches-du-Rhône)". *Documents d'Archéologie Méridionale*, 4: 83-136.

- ARCELIN, P.; ARCELIN, CH., 1975: "Les sépultures préromaines de Saint-Remy-de-Provence (Bouches du Rhône)". *Revue Archéologique de Narbonnaise* (Narbona), VIII: 67-135.
- ARCELIN, P.; ARCELIN, CH.; CAILLET, R., 1978: "Un dépotoir préromain au lieu dit La Baume (Le Beaucet, Vaucluse). I. Étude archéologique". *Documents d'archéologie meridionale*, 1: 113-146.
- ARCELIN, P.; CHABOT, L., 1980: "Les céramiques à vernis noir du village préromain de La Cloche. Commune des Pennes-Mirabeau (Bouches-du-Rhône, France), (Fouilles 1967-1979)". *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité* (Roma), 92, 1: 109-197.
- BARBERÀ, J.; PASCUAL, R., 1979-1980: "Burriac, un yacimiento protohistórico de la costa catalana (Cabrera de Mar, Barcelona)". *Empúries* (Barcelona), 41-42: 203-242.
- BARBERÀ, J.; SANMARTÍ, E., 1982. *Excavacions al poblal ibèric de la Penya del Moro de Sant Just Desvern (Barcelonès). Campanyes 1974-1975 i 1977-1981*. Barcelona.
- BARRUOL, G.; SAUZADE, G., 1969: "Une tombe de guerrier à Saint-Laurent-des-Arbres (Gard)". *Rivista di Studi Liguri*, XXX, Omaggio à F. Benoît (Bordighera), III: 15-89.
- BENOÎT, F., 1961: *Fouilles sous-marines: l'épave du Grand Congloué à Marseille*. Suplement de *Gallia*, 14. Paris.
- CASTRO, Z., 1985: "Pondera. Examen cualitativo, cuantitativo, espacial y su relación con el telar de pesas". *Empúries* (Barcelona), 47: 230-253.
- CERDÀ, D., 1980: *La nave romano-republicana de la Colonia Sant Jordi, Ses Salines-Mallorca*. Palma de Mallorca.
- CERDÀ, D.; NICOLÁS, J. C., 1979: "Puntualizaciones sobre la cronología de la nave de Binisafuller". *A propósito de la arqueología submarina en Menorca*. Palma de Mallorca: 1-7.
- CHARLIN, G.; GASSENT, J. M.; LEQUEMENT, R., 1978: "L'épave antique de la Baie de la Cavalière (Le Lavandou, Var)". *Archaeonautica*, 2. Paris.
- Dedet, B., 1974: "La céramique à vernis noir de l'oppidum de Vié-Ciutat à Mons-Montels (Gard)". *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité* (Roma), 86: 255-274.

- 1978: "La céramique à vernis noir dans les Garrigues du Languedoc Oriental". *Journées d'études de Montpellier sur la céramique campanienne. Archéologie en Languedoc* (Sète), 1: 75-96.
- DEDET, B.; PY, M., 1979: "A propos du faciès de la campanienne A du Ier siècle avant J.-C. dans la Basse Vallée du Rhône". *Journées d'études de Montpellier sur la céramique campanienne. Archéologie en Languedoc* (Sète), 1: 115-126.
- DEDET, B.; MICHELOZZI, PY, M., 1974: "La nécropole des Colombes". *Revue Archéologique de Narbonnaise* (Narbonne), VII: 59-117.
- DEDET, B. et alii, 1978: "La nécropole des Marronniers". *Ugernum. Proto-histoire de Beaucaire*. Caveirac.
- DÍAZ, A.; TORRALBA, J., 1989-1990: "Las ánforas de Contrebia Belaisca: precisiones cronológicas". *Caesaraugusta* (Saragossa), 66-67: 29-56.
- FERRER, A., 1978: "El poblament ibero-romà de Darró de nou al descobert". *Informació Arqueològica* (Barcelona), 26: 24-28.
- FOERSTER, F.; PASCUAL, R., 1970: "La nave romana de 'Sa Nau Perduda' (Cabo Bagur, Gerona)". *Rivista di Studi Liguri* (Bordighera), XXXV (Omaggio a Fernand Benoît, V): 273-306.
- FONQUERIE, D., 1982: "Documents de la civilisation ibériques dans les fouilles sub-aquatiques de l'Agadès". *Empúries* (Barcelona), 44: 121-131.
- GANTES, L. F., 1978: "Note sur les céramiques à vernis noir trouvées sur l'oppidum de la Teste Negre aux Pennes (Bouches-du-Rhône)". *Journées d'études de Montpellier sur la céramique campanienne. Archéologie en Languedoc* (Sète), 1: 97-103.
- GIACOBBI-LEQUÉMENT, M. F., 1987: "La céramique de l'épave Fos 1". *Archaeonautica* (Paris), 7: 167-191.
- GUERIN, P.; MARTÍNEZ, R., 1987-1988: "Inhumaciones infantiles en poblados ibéricos del área valenciana". *Saguntum-PLAV* (València), 21: 231-265.
- GUERRERO, V.M., 1982: *Los núcleos arqueológicos de Calviá*. Palma de Mallorca.

- 1984. *Asentamiento púnico de Na Guardis (Excavaciones Arqueológicas en España, 133)*. Madrid.
- 1985: "El fondeadero norte de Na Guardis: su contribución al conocimiento de la colonización púnica de Mallorca". *VI Congreso Internacional de Arqueología Submarina, Cartagena 1982*. Madrid: 225-264.
- 1986: "Una aportación al estudio de las ánforas púnicas Maña C". *Archaeonautica* (Paris), 6: 147-186.
- HERNÁNDEZ YLLÁN, M., 1983 a.: *Yacimiento ibérico. Can Badell. Bigues-Riells del Fay. Vallés Oriental* (sic). Barcelona.
- 1983 b.: *Un horno ibérico. Can Badell. Bigues-Riells del Fay. Vallés Oriental* (sic). Barcelona.
- HESNARD, A., 1987: "Un dépôt augustéen d'amphores à La Longarina, Ostie". *Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History (Memoirs of the American Academy in Rome, XXXVI)*. Roma.
- JÀRREGA, R., 1990: "Can Xammar (Mataró. El Maresme). Campanyes d'excavació 1964-1968 i 1970. Les ceràmiques grises de tipus emporità". *Laietania* (Mataró), 5: 43-48.
- JONCHERAY, J. P., 1974: "Étude de l'épave Dramont D, dite des Pelvis". *Cahiers d'Archéologie Subaquatique*, III: 21-48.
- LAMBOGLIA, N., 1952: "La nave romana di Albenga". *Rivista di Studi Liguri* (Bordighera), XVIII, 3-4: 131-236.
- LONG, L., 1985: "L'épave antique Bagaud 2". *VI Congreso Internacional de Arqueología Submarina, Cartagena, 1982*. Madrid: 93-98.
- 1987: "L'épave antique Benet 4. Expertise archéologique d'un talus d'amphores a grande profondeur". *Cahiers d'Archéologie Subaquatique*, VI: 98-108.
- LÓPEZ MULLOR, A., 1985: "Excavaciones en la villa romana del Roser de Calella (El Maresme, Barcelona). Campañas de 1981 y 1982". *Empúries* (Barcelona), 47: 162-208.

- 1986: "Establiment ibèric i romà de Darró". *Memòria 1984*. Barcelona. Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona: 129-150.
- 1989 a: *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, 2 vols. Barcelona (2a ed. Saragossa, 1990).
- 1989 b: "Nota preliminar sobre la producción anfórica de Darró, Vilanova i la Geltrú (Barcelona)". *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de Lezoux* (Marsella): 109-122.
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, J., 1988 a: "La campanya d'excavacions de 1987 a l'assentament ibèric i la vil·la romana de Darró". *Primera edició* (Vilanova i la Geltrú), 2.
- 1988 b: "Darreres intervencions a l'assentament ibèric i la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf)". *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988* (Barcelona): 53-68.
- 1988 c: "L'època ibèrica a Darró. Hipòtesis i evidències proporcionades per les darreres excavacions". *Miscel·lània Penedesenca* (Vilafranca del Penedès), XI: 37-68.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, J.; CAIXAL, A.; CASTELLANO, A., 1992: *La primera Vilanova. Síntesi dels resultats de les darreres recerques arqueològiques i històriques a l'establiment ibèric i la vil·la romana d'Arro, Darró o Adarró*. Sant Sadurn d'Anoia.
- MARABINI, M.T., 1973: *The Roman Thin Walled Pottery from Cosa (1948-1954) (Memoirs of the American Academy in Rome, XXXII)*. Roma.
- MAS, J., 1985: "Excavaciones en el yacimiento submarino de San Ferreol (Costa de Cartagena)". *VI Congreso Internacional de Arqueología Submarina, Cartagena, 1982*. Madrid: 189-224.
- MAYET, F., 1975: *Les céramiques à parois fines dans la Péninsule Ibérique*. Paris.
- MIRÓ, J.; PUJOL, J.; GARCÍA, J., 1988: "El dipòsit del sector occidental del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar. El Maresme). Una aportació al coneixement de l'època ibèrica tardana al Maresme (s. I a.C.)". *Laietania* (Mataró), 4.

- MOREL, J. P., 1981: *La céramique campanienne: les formes*. Paris.
- MULLER, A., 1978: "Un aspect de la vie économique toulousaine pendant les périodes césarienne et augustéenne: les importations de campanienne". *Journées d'études de Montpellier sur la céramique campanienne*. *Archéologie en Languedoc (Sète)*, 1: 127-138.
- PANELLA, C., 1973: "Appunti su un gruppo di anfore della prima, media e tarda età imperiale (secoli I-V d.C.)". *Ostia III (Studi Miscellanei, 21)*. Roma: 460-696.
- PÉRICHON, R., 1979-1980: "Une céramique ampuritaine découverte dans le Centre de la France". *Empúries (Barcelona)*, 41-42: 451-452.
- POLLINO, A., 1975: "L'épave de la Fourmigue dans le Golfe Juan". *Cahiers d'Archéologie Subaquatique*, IV: 71-81.
- PUJOL, J.; GARCÍA, J., 1982-1983: "El grup de sitges de Can Miralles-Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme). Un jaciment d'època ibèrica situat a la rodalia del poblat de Burriac". *Laietania (Mataró)*, 2-3: 46-145.
- PY, M., 1968: "Les fouilles de Vaunage et les influences grecques en Gaule Méridionale (Commerce et urbanisation)". *Rivista di Studi Liguri (Bordighera)*, XXXIV (*Omaggio a Fernand Benoît*, II): 57-105.
- RAMÓN, J., 1981: *Ibiza y la circulación de ánforas fenicias y púnicas en el Mediterráneo Occidental (Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 5)*. Eivissa.
- 1991: *Las ánforas púnicas de Ibiza (Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 23)*. Eivissa.
- RAMOS FOLQUÉS, A., 1968: "El nivel ibero-púnico de la Alcudia de Elche (Alicante)". *Rivista di Studi Liguri (Bordighera)*, XXXIV (*Omaggio a Fernand Benoît*, II): 363-386.
- RANCOULE, G., 1970: "Ateliers de potiers et céramique indigène au 1er. s. av. J.C.". *Revue Archéologique de Narbonnaise (Narbona)*, III: 33-70.
- 1980: *La Lagaste. Agglomération gauloise du Bassin de l'Aude (Atacina, 10)*. Carcasona.

- RICCI, A., 1985: "Ceramica a pareti sottili". *Atlante delle forme ceramiche. II. Ceramica fina romana nel bacino mediterraneo (tardo ellenismo e primo impero)*. *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale*. Roma: 232-357.
- RIPOLL, E.; BARBERÀ, J.; LLONGUERAS, M., 1965: *Excavaciones en Puig Castellar (Sant Vicente dels Horts, Barcelona) (Excavaciones Arqueológicas en España, 40)*. Barcelona.
- RIPOLL, E.; BARBERÀ, J.; MONREAL, L., 1964: *Poblado prerromano de San Miguel (Vallromanes, Montornés, Barcelona) (Excavaciones Arqueológicas en España, 28)*. Barcelona.
- ROS, M.M., 1989: *La pervivencia del elemento indígena: la cerámica ibérica*. Murcia.
- SANMARTÍ, E.; NOLLA, J.M.; AQUILUÉ, J., 1983-1984: "Les excavacions a l'àrea del pàrking al sud de la Neàpolis d'Empúries (Informe preliminar)". *Empúries (Barcelona)*, 45-46: 110-153.
- SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J.; SERRA, R., 1984: *El jaciment de l'Argilera i el poblament protohistòric al Baix Penedès*. Barcelona.
- SMIT NOLEN, J.U., 1979. "Ampurian Gray Ware from Mirobriga". *Conimbriga (Coimbra)*, 18: 105-112.
- TCHERNIA, A.; POMEY, P.; HESNARD, A., 1978: *L'épave romaine de la Madrague de Giens, Var., XXXIX supplément de Gallia*. Paris.
- TRÍAS, G., 1967-1968: *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*, 2 vols. València.
- VEGAS, M., 1973: *Cerámica común romana del Mediterráneo Occidental*. Barcelona.